

A photograph of four people sitting on a wooden bench on a hillside. They are looking out over a city and mountains under a blue sky with white clouds. A tree branch with green leaves hangs down from the top right corner. The scene is captured in a cinematic style with soft lighting.

Geordende globalisering

Essays over vrede, recht en gemeenschap

Colofon

Eerste druk: September 2019
© 2019 Lambert Pasterkamp

Omslagontwerp en binnenwerk: Frivista, Utrecht
Coverfoto: © Folkert Rinkema (Sarajevo)

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN: 978-90-825291-5-9

Geordende globalisering

Essays over vrede, recht en gemeenschap

Lambert Pasterkamp

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Inleiding	8
Vergeet de vrede niet	13
Bruggen slaan	29
Identiteit en gemeenschap	41
Oefening in Heimat	53
Hoop voor de wereld	65
Noten	74
Personalia	81

Voorwoord

De grote maatschappelijke kwesties van vandaag hebben alles te maken met het proces dat wel als globalisering wordt geduid. We hebben te maken met een wereldwijde versmelting van levenssferen. Dat voelen we concreet; of het nu gaat om duurzaamheid, migratie, nationale identiteiten, economische scheefgroei of gevoelens van onveiligheid. Veel discussies in politiek en samenleving hebben met globalisering te maken.

Tegen deze achtergrond wil het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie zich verdiepen in de vraagstukken van globalisering. Niet door een afgeronde visie te presenteren, maar door samen op zoek te gaan. Juist bij deze thematiek passen artikelen, essays, lezingen en gesprekken. Voorbeelden daarvan zijn de Groenlezing in 2018, toen Beatrice de Graaf sprak over een verlangen naar *Heimat*, of van dit jaar, waarin Martine Vonk radicaal op zoek ging naar het hart van de verduurzamingsopgave.

Het Wetenschappelijk Instituut wilde vroeg in deze bezinning niet alleen de deelfacetten van globalisering verkennen, maar ook hun onderlinge samenhang. We willen nadenken hoe we globalisering kunnen verstaan vanuit een christelijk perspectief, met alle bedreigingen en kansen die horen bij globalisering.

Onderzoeker Lambert Pasterkamp heeft zich verdiept in deze uiterst actuele vraag. Hij heeft gezocht naar, zogezegd, enige orde in de schijnbaar chaotische werkelijkheid van globalisering. In vijf samenhangende essays reikt Pasterkamp ons stof tot nadenken aan. Zijn stelling is dat globalisering geordend moet worden vanuit gemeenschappen. Dat geeft houvast in het onderscheiden van goede en slechte kanten van globalisering.

Het Wetenschappelijk Instituut is dankbaar voor de vele mensen om ons heen, die tijdens dit proces met ons van gedachten wisselden. Vanuit het Curatorium lazen en dachten Mentko Nap en Esther Paul-Jonker intensief met ons mee. Caroline Spilt verzorgde de eindredactie.

Bij het nadenken over de ingewikkelde thematiek van globalisering past een zoeken. Wij hebben de gezamenlijke zoektocht als inspirerend ervaren. Wij hopen dat dit boek u zal helpen en inspireren, om het goede te zoeken voor deze tijd.

Wouter Beekers

Directeur Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Inleiding

Als er in het afgelopen decennium één jaar was waarin globalisering tastbaar werd, dan was dat wel 2015. Dit jaar staat in het collectieve geheugen gegrift als het jaar van de grote vluchtelingenstroom naar Europa. Velen 'van buiten' deden een beroep op onze solidariteit. Ook was 2015 het jaar waarin de internationale klimaatconferentie van Parijs werd gehouden. De wereld kwam bijeen om maatregelen af te spreken om de opwarming van de aarde tegen te gaan. Dat dit uiteindelijk lukte was mede dankzij een sterk gevoel van lotsverbondenheid. Tot slot was 2015 het jaar waarin het grote publiek kennis maakte met het Amerikaans-Europese vrijhandelsverdrag TTIP. Het protest tegen vergaande vrijhandel als beoogd in dit verdrag zorgde voor flinke maatschappelijke reuring.

De thema's die 2015 stempelden – migratie, klimaatverandering, vrijhandel – zorgen nog altijd voor turbulentie. En daarmee is globalisering direct getypeerd. In dit boek zal globalisering worden begrepen als een proces van versmelting van verschillende levenssferen tot een wereldomspannend geheel. Er is dus sprake van verandering, van beweging. Dat geldt letterlijk, waar het gaat om vergrote mobiliteit van mensen, spullen of geld. Dat geldt ook figuurlijk, waar het gaat om onze ideeën of datgene wat onze aandacht vraagt. De voorbeelden uit 2015 verduidelijken dit. Europa is geen eiland en haar lot raakt versmolten met dat van bijvoorbeeld Syrië. Het klimaatvraagstuk doet individuele levens versmelten met wereldwijde uitdagingen. Economieën kunnen versmelten door intensieve onderlinge handel, met alle veranderingen van dien.

Globalisering is een bepalend proces voor onze wereld, zowel in de zin van aardbol als in de zin van leefwereld. Dat maakt het tot een spannend thema. Globalisering gaat ook over onszelf. Wie zijn we zelf in een wereld vol verandering? Die spanning blijkt in de politiek. De grote maatschappelijke vraagstukken van onze tijd hangen samen met globalisering. Hoe gaan we om met ongelijkheid? Hoe gaan we om met migratie? Wat te doen tegen klimaatverandering? En bovenal, hoe adresseren we de maatschappelijke tegenstellingen op deze en andere globaliseringsthema's? Over die *politieke* vragen gaat het in

dit boek. Politiek gaat over de publieke ordening. Wie of wat ordent een gemeenschap? Wat is bepalend voor de onderlinge relaties die mensen in een politieke gemeenschap met elkaar hebben?

Het zal in dit boek steeds weer gaan over de gemeenschap, in politieke en maatschappelijke zin. De versmelting die globalisering is, heeft invloed op die gemeenschap. Dat is tegelijkertijd ten positieve en ten negatieve. Globalisering zet de politieke gemeenschap onder druk. Denk aan polarisatie, populisme of identiteitspolitiek. Tegelijkertijd biedt globalisering ook ruimte voor nieuwe perspectieven op gemeenschap. Denk aan versterkte internationale solidariteit als het gaat om vluchtelingen of een groeiend bewustzijn van de eigen verantwoordelijkheid in de wereldwijde consumptieketen. In een tijd van globalisering is het steeds opnieuw een zoektocht hoe de goede gemeenschap vorm kan krijgen. Als er in de christelijk-sociale traditie ergens aandacht voor was, dan is het wel voor het belang van die goede gemeenschap. Dat biedt inspiratie voor een tijd waarin onderhouden van maatschappelijke samenhang tot een blijvende uitdaging is geworden.

Die inspiratie komt naar voren in de vijf essays in dit boek, die vijf verschillende perspectieven op globalisering bieden. In het eerste essay worden de ChristenUnie-kernwaarden vrede en recht doordacht in relatie tot globalisering. Dit essay vormt de ideematige kapstok voor het hele boek. In de drie volgende essays wordt globalisering vanuit verschillende politieke thema's en uitdagingen belicht: sociaaleconomische en sociaal-culturele kloven in de samenleving in het tweede essay; het toenemend belang van identiteit in de politiek in het derde; de zoektocht naar een thuis in een wereld vol verandering in het vierde essay. Het laatste essay gaat over nieuwe kansen voor medemenselijkheid als gevolg van globalisering. Dat essay biedt een hoopvol globaliseringsperspectief en laat zien dat globalisering niet alleen over geld, techniek of maatschappelijke problemen gaat, maar ook over het doorbreken van Gods koninkrijk.

De titel van dit boek is *Geordende globalisering*. Dit is een variatie op Augustinus, die spreekt over de orde van de liefde. Een diepe intuïtie in het christelijke denken zegt dat het goede iets is dat gedeeld wordt. Het goede leven wordt in gemeenschap genoten. Maatschappelijke en politieke uitdagingen kunnen dan ook het best beantwoord of geordend worden door het versterken van verbinding tussen mensen. Kort samengevat komt de stelling van dit boek erop neer dat globalisering pas goed is – en dus dat de daarmee samenhangende uitdagingen pas daadwerkelijk kunnen worden geadresseerd – als ze wordt

geordend vanuit menselijke gemeenschap. Willen we antwoorden vinden op de grote uitdagingen zoals die ons in 2015 tegemoet kwamen, en sindsdien steeds opnieuw, dan moet dat gebeuren vanuit een besef van onze onderlinge verbondenheid. Als de essays in dit boek iets vermogen, laat het dan een sterk besef van die verbondenheid zijn.

Vergeet de vrede niet

Globalisering stempelt ons leven. Van klimaatverandering tot migratie, en van welvaartsverdeling tot veiligheidsvraagstukken, veel maatschappelijke vraagstukken hangen samen met globalisering. Tegelijkertijd lopen de gewenste oplossingen nogal uiteen. De politieke tegenstellingen zijn fors, en polarisatie tekent het debat. Daarmee staat niet alleen de te volgen koers onder druk, maar ook de verbinding tussen burgers onderling. Wat delen we eigenlijk met elkaar? En hoe komen we verder? Deze prangende vragen kunnen niet worden geadresseerd zonder begrip van wat er gaande is. Een analyse van globalisering is nodig. Dat is echter geen vrijblijvend iets. Globalisering gaat niet buiten ons om, en dus komen ook eigen waarden en ideeën op het spel te staan.

De ChristenUnie probeert antwoorden te vinden aan de hand van Bijbelse waarden als vrede en recht.¹ Maar wat betekenen die waarden in een globaliserende wereld? Hoe verhoudt recht doen aan migranten zich tot de vrede in nationale samenlevingen? Hoe verhouden vrede en recht zich als het gaat om maatregelen tegen klimaatverandering? Deze en andere vragen maken globalisering tot een uitdaging van formaat, zowel voor de politieke gemeenschap als voor de eigen politieke traditie. Hoe kunnen we die uitdaging beantwoorden?

Globalisering

Wie enigszins maatschappelijk bewust is, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat alles met alles is verbonden. In de supermarkt liggen producten uit zo'n vijftig verschillende landen. De Nederlandse arbeidsmarkt wordt mede bepaald door vraag en aanbod van producten en arbeid ver over de eigen grens. Via smartphones heeft zo ongeveer elke Nederlander 'de wereld' in zijn of haar broekzak. Politieke ontwikkelingen op andere continenten bepalen hier het publieke debat. De opkomst van moslimextremisme in het Midden-Oosten heeft consequenties voor de veiligheid in Nederland. De Nederlandse economie is innig verweven met de Europese interne markt, en deze op haar beurt met de wereld economie. Consumptieketens verbinden Westerse consumenten met mensen in derdewereldlanden. En individuele keuzen in leefstijl hebben consequenties voor de hele wereld, bijvoorbeeld waar het gaat om klimaatverandering. Alles lijkt met alles verbonden.

Deze toenemende samenhang der dingen is te begrijpen als een proces van versmelting. In dit essay en de navolgende essays zal globalisering dan ook worden begrepen als *een proces van versmelting van verschillende levenssferen tot een wereldomspannend geheel*. Een levenssfeer betekent hier een fysieke of mentale

omgeving waarbinnen sprake is van enige samenhang of organisatie van het sociale leven. Denk aan het Nederlandse woord *privésfeer* of *publieke sfeer*. Evenzo vormen wijken, winkels en straten of de economie, het onderwijs en de zorg eigen levenssferen. Door globalisering versmelten verschillende levenssferen met elkaar.

Dat geldt allereerst voor gelijksoortige sferen. Nationale economieën versmelten met elkaar op de wereldmarkt, en nationale culturen versmelten in multiculturele samenlevingen. Door globalisering versmelten echter ook ongelijksoortige sferen met elkaar. Versmelting zorgt er namelijk voor dat steeds minder duidelijk sprake is van een af te bakenen of ingebed geheel. Het wordt lastiger om precies te duiden wat economie of cultuur of politiek is en wat niet. Denk aan de moeite die de wetgever heeft om in te spelen op de 'platformeconomie'. Bedrijven als Airbnb verdienen geld door slechts in virtuele ruimte vraag en aanbod bij elkaar te brengen, terwijl ze wel vergaande invloed hebben op de leefbaarheid van een stad als Amsterdam. Of denk aan *realtime* nieuws van over de hele wereld dat van grote invloed is op de politieke werkelijkheid hier in Nederland. Niet zelden worden overtuigingen in de Nederlandse politiek gebaseerd op ontwikkelingen buiten de Nederlandse context.

Een voor de hand liggende vraag is waar deze dynamiek eigenlijk vandaan komt. Waarom hebben we te maken met versmelting van verschillende levenssferen? Voor een belangrijk deel heeft dat te maken met de structuur van de hedendaagse economie en techniek. Waar in eerder tijden de maatschappelijke structuur werd gekenmerkt door bijvoorbeeld de jacht, de landbouw of de industrie, is nu informatie de 'brandstof' van het maatschappelijk leven.² Dat neemt een vlucht vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw met de stormachtige ontwikkeling van informatietechnologie. Inmiddels verdienen velen in de moderne samenleving hun brood met computerwerk, en dus met informatietechnologie. Informatie is bepalend voor ons leven. Om informatie 'werkzaam' te laten zijn moet het 'stromen' – denk aan de continue stroom mails tijdens een gemiddelde werkdag. Met die informatiestromen worden continu verbindingen gelegd. Niet voor niets is *connected* zijn een bijna primaire levensbehoefte in onze tijd. We willen of kunnen de aansluiting niet missen. Dat geldt niet alleen voor onze internetverbinding, maar ook voor bijvoorbeeld ontwikkelingen op de arbeidsmarkt.

Verbinding is elementair in deze tijd, en daardoor krijgt de samenleving het karakter van een netwerksamenleving.³ In een netwerksamenleving draait het sociale leven om verbindingen en informatieknooppunten. Sociale media zijn

hiervan een perfect voorbeeld: het gaat om connecties en om het aangesloten zijn op plekken waar informatie te halen valt. Deze dynamiek geldt echter niet voor sociale media alleen, maar is breed zichtbaar in de samenleving. Bepalend voor wie je bent of kunt worden is welke connecties je hebt en of je gebruik weet te maken van informatieknooppunten. Bepalend voor het aanzijn van een land in de wereld, of de mogelijkheden van haar burgers, is welke verbindingen het heeft en welke knooppuntfunctie het weet te vervullen.

Een samenleving waar informatie bepalend is, zal kenmerken krijgen die ook gelden voor informatie. Informatie die 'werkt' – die werkzaam is – is niet gebonden, fysiek beperkt of institutioneel. Denk bijvoorbeeld aan Wikipedia dat een continue informatiestroom tot stand brengt, zonder dat er een bibliotheek of een overheid nodig is. Informatie is geen bezit en het is niet tastbaar. De sociale werkelijkheid, datgene wat 'werkt' of gebeurt, in een tijdperk van informatie wordt dan ook onthecht, dynamisch en niet-institutioneel.

Een treffende metafoer voor wat er gebeurt in die sociale werkelijkheid is de metafoer van smeltende ijsblokjes.⁴ Waar ijsblokjes bevroren zijn, hebben ze elk een vaste vorm en een eigen afgebakende ruimte. Bij het smelten echter, gaan ze geleidelijk op in een groter geheel en verliezen ze hun individuele eigenheid. Verschillende 'vaste' vormen versmelten en worden onderdeel van iets groters. Vaste structuren maken plaats voor dynamiek, verandering en beweging. Het leven wordt als het ware vloeibaar.⁵

Precies dat, het versmelten van levenssferen die onderdeel worden van iets groters, beschrijven we met het begrip globalisering. Globalisering zorg voor het versmelten van vaste structuren en instituties. Denk daarbij aan de eigen loopbaan, de natiestaat of de mono-culturele samenleving. Dat biedt veel voordelen. Intensievere internationale samenwerking biedt vrede en veiligheid, mensen hebben tal van mogelijkheden om te reizen, te studeren en te werken, velen profiteren van goedkope of juist exclusieve producten van elders en de vrijheid om het leven in te kleuren naar eigen smaak en voorkeur neemt een enorme vlucht.

Tegelijkertijd zorgt versmelting ervoor dat het voor mensen lastiger is om *houvast* en *overzicht* te vinden. Aan ijs kan je je vastgrijpen, aan water niet. Het individuele leven versmelt met het wereldgebeuren. Dat maakt dat mensen op zoek gaan naar betekenis, identiteit en eigenheid.⁶ Duidelijke kaders of instituties die dit kunnen bieden zijn immers aan het 'smelten'. Denk aan de discussie over wat het betekent om Nederlander te zijn, of die over de plek van het Engels in ons onderwijs. Deze versmelting maakt globalisering tot een existentieel vraagstuk. De mens moet zich heroriënteren, terwijl een

vaste oriëntatie in toenemende mate arbitrair wordt: waarom vasthouden aan dat ene 'ijsblok' als versmelting zichtbaar is? Deze dynamiek laat zich ook in politiek opzicht gevoelen, en brengt daar stevige maatschappelijke uitdagingen met zich mee.

Globaliseringsspanningen

Ijsblokjes smelten zonder weerstand, het is maar water. De mens is echter geen ijsblokje. Hij verhoudt zich tot zijn eigen situatie, hij *oriënteert* zich en zoekt houvast. Het gaat immers over het eigen houvast in een wereld vol verandering. De mens moet zich door globalisering nadrukkelijker individueel gaan oriënteren, want de sferen die een collectieve oriëntatie vormgaven versmelten. Nu de vanzelfsprekendheid van bindende verbanden vervaagt, zullen de oriëntaties uiteen gaan lopen en komt het veel meer op het individu aan om een oriëntatie te vinden in deze wereld. Die heroriëntatie gebeurt heel uitgesproken. Juist omdat de oriëntatie niet vanzelfsprekend is, moet hij als het ware steeds opnieuw bekrachtigd worden. In de politiek komt dat tot uiting in ferme stellingnamen, en derhalve tot het verscherpen van tegenstellingen. Paradoxaal genoeg leidt de toenemende versmelting die globalisering is, zo ook tot toenemende spanningen - globaliseringsspanningen.

Bedoelde globaliseringsspanningen komen tot uiting in politieke polarisatie. Westerse democratieën kennen al geruime tijd beweging naar de flanken. De politieke staalkaart van de meeste Westerse landen lijkt weinig meer op die van dertig jaar geleden, en het maatschappelijk vertrouwen in 'bindende' instituties als de media, de volksvertegenwoordiging en internationale samenwerkingsverbanden is wankel.⁷ Dat laat zich gevoelen, want als dat wat bindt erodeert, dan worden verschillen belangrijker. Er worden tweedelingen en kloven zichtbaar in de samenleving. Er ontstaan 'winnaars' en 'verliezers'. Groepen mensen in de samenleving haken af, omdat ze niet mee kunnen komen of omdat ze gedesilluseerd raken. Anderen raken, wellicht juist door de onzekerheid, juist op een meer verbeterd manier betrokken op het publieke debat, waardoor dit rauwer, extremer en persoonlijker wordt.

Er ontstaat een gebrek aan maatschappelijke hechting. Pim Fortuyn sprak aan het begin van deze eeuw over de verweesde samenleving.⁸ Die term is ook vandaag de dag treffend om te laten zien waar globalisering politiek gezien wringt. Niet voor niets gaat het in debatten over genoemde globaliseringsthema's ook steeds over zaken als soevereiniteit, identiteit en eigenheid. Niet alleen de

politieke koers, maar ook de gemeenschap als zodanig staat op het spel. Velen voelen zich geen onderdeel meer van een groter geheel en raken verweesd. De samenleving lijkt te smelten in een wereldoceaan en al het goede waar die samenleving voor staat – geborgenheid, solidariteit, nabijheid, verbinding, medemenselijkheid – lijkt daarmee op de tocht te staan. Wat kan ik van medeburgers verwachten? Wat bindt ons? Waar word ik gehoord en vertegenwoordigd?

Een markante uiting van die onthechting is het populisme dat in veel Westerse landen sinds het begin van deze eeuw manifest is geworden. Populisten wordt vaak verweten het politieke spel niet volgens de regels te spelen. Dit verwijt slaat de plank echter niet helemaal raak. Populisme is niet zozeer *oorzaak* als wel *uiting* van gebrek aan politieke binding en gemeenschap. Het spel niet volgens de regels spelen is precies de pointe van populistische politiek. De spelregels binden namelijk niet meer. Democratie, rechtstaat, de politieke mores, wie er wel en niet bij de gemeenschap hoort, het staat allemaal ter discussie. De vanzelfsprekendheid smelt door globalisering. Dat maakt dat regels niet langer zonder meer houvast bieden. Populisme is uiting van de zoektocht naar houvast, bijvoorbeeld door hardhandig vast te klampen aan dat wat eens vertrouwd was. Denk aan de joods-christelijke cultuur of zwarte piet.

Het is belangrijk om te zien dat deze onthechting ook speelt op het niveau van *waarden*. Ook voor burgers die zich verre van populisme willen houden, wordt politiek ten tijde van globalisering dus spannend. Waar de gemeenschap zelf ter discussie komt te staan, is er geen ‘natuurlijke’ oriëntatie meer die helpt om verschillende waarden met elkaar in een goede verhouding te brengen. Zaken als solidariteit of rekening houden met verschillen, hebben door globalisering niet als vanzelfsprekend betrekking op Nederland en Nederlanders. Dat levert nieuwe en vooral fundamentele vragen op. Behalve verschil van mening, geldt nu ook een verschil in oriëntatie. Zo is er al een tijdlang discussie over hoeveel migranten Nederland kan en wil opvangen. Daarbij geldt een spanning tussen morele en juridische ideeën over de opvang van migranten enerzijds, en anderzijds wat Eberhard van der Laan ooit de spankracht van onze samenleving noemde. Waar sommigen met een beroep op waarden als maatschappelijke vrede minder migranten willen opvangen, willen anderen er juist meer opvangen met een beroep op solidariteit en internationaal recht. De oriëntaties lopen uiteen, en verschillende waarden komen in gespannen verhouding te staan.

Dit wordt ook zichtbaar in discussies over klimaatverandering of internationale samenwerking. De wereldwijde temperatuurstijging en de bedreiging van mens en natuur vergt forse ingrepen. Tegelijkertijd is het een enorme uitdaging

om hier iedereen in mee te krijgen, zeker hen die niet willen aan menselijke invloed op dit probleem. Doen wat juist is en rekening houden met elkaar liggen hier niet altijd op één lijn. Dat geldt ook op het terrein van de internationale samenwerking. In veel landen groeit het idee dat de internationale rechtsorde de nationale, democratische gemeenschap beknelt. Diverse landen proberen nationale soevereiniteit te verstevigen ten koste van de internationale rechtsorde, zo nodig zelfs met een ‘illiberale democratie’ tot gevolg. Het in reactie daarop sterk juridiseren van de internationale orde biedt soms wat al te weinig ruimte voor democratische eigenheid.⁹ Dit zijn weliswaar uitersten, maar ook voor minder uitgesproken politici geldt onmiskenbaar een spanning tussen waarden als verantwoordelijkheid en soevereiniteit.

Globaliseringsspanningen gaan dus dieper dan een ‘toevallig’ verschil van mening over migratie, klimaatpolitiek of internationale samenwerking. Ze betreffen een heroriëntatie van de mens. Die heroriëntatie raakt aan allerlei waarden en vormt een bijzondere uitdaging als het gaat om de politieke gemeenschap. Welk perspectief biedt het christelijksociaal denken hierin?

Vrede en recht

In de jongste beginselverklaring verwoordt de ChristenUnie haar waarden onder de titel ‘Vrede zoeken, recht doen’.¹⁰ Hiermee wil de ChristenUnie koers bepalen in een veranderende wereld. Het zijn noties uit het hart van het evangelie. De gekozen titel verwijst naar psalm 85. God is een God van recht en Zijn Zoon Jezus wordt de Vrededorst genoemd. Recht en vrede horen bij elkaar; ze vervullen elkaar. Echte vrede bestaat niet zonder recht en dat geldt ook andersom. In het prachtige beeld van psalm 85 gaat het dan ook over recht en vrede ‘die elkaar begroeten met een kus’.¹¹ Ze zijn één waar het leven goed is, ze zijn één bij God. Dat vrede en recht samenvallen op de plekken waar het leven goed is, komt ook naar voren in het Bijbelse begrip *shalom*, dat in de christelijksociale traditie zijn doorwerking vindt.¹² Vrede en recht komen hierin samen tot één volle werkelijkheid, Gods werkelijkheid.¹³

Vrede is een begrip dat gaat over de afwezigheid of het kunnen overkomen van conflict. Het gaat echter veel verder dan dat. Vrede staat ook voor harmonie en gemeenschap. Vrede is een vorm van liefde. Waar vrede heerst worden verschilpunten, die er onherroepelijk zijn, niet opgeblazen tot iets dat mensen uit elkaar drijft. De gezamenlijke liefde voor het goede is groter dan dat, en van daaruit is er ruimte voor verschil, ruimte voor de ander. Waar verschillen en

onenigheden overbrugd kunnen worden met het oog op elkaar, daar is een basis voor bloei van het leven. Vrede ligt daarmee besloten in het gewone leven, het biedt geborgenheid en grond onder de voeten om mens te kunnen zijn. In een situatie van vrede kunnen mensen in vrijheid opgroeien en ontwikkelen. Denk aan een vreedzaam huwelijk, aan vrede op de werkvloer of aan de vrede zoals die in Nederland elk jaar op 5 mei wordt gevierd.

Recht gaat over onderlinge verhoudingen tussen mensen. In de maatschappij is recht het maken van, en voldoen aan wetten en regels in het intermenselijk verkeer. Denk aan maatschappelijke normen over omgang met elkaar, politieke instituties als de rechterlijke macht en de rechtsstaat of aan internationale verdragen die de menselijke waardigheid erkennen. Recht staat voor een situatie waarin de verhoudingen zijn zoals ze *behoren* te zijn. Daarvoor is een beroep nodig op iets buiten die intermenselijke verhoudingen. Die verhoudingen zelf worden niet genomen zoals het komt, maar ze moeten voldoen aan een ideaalbeeld. Recht neemt daarmee een 'buitenperspectief' in. Het gaat daarbij om sterke overtuigingen over hoe we met elkaar om zouden moeten gaan. In het Bijbelse begrip gerechtigheid klinkt heel nadrukkelijk ook iets van Gods bedoeling mee. Recht en gerechtigheid hebben voor christenen dus ook te maken met wie God is. Recht gaat over het voldoen aan een bedoeling of bestemming.

Vrede en recht horen bij elkaar, maar dat spreekt in een politieke, aardse werkelijkheid niet altijd voor zich. Oriëntatie op deze waarden kan verschillende antwoorden opleveren, en als het gaat om globalisering lijken vrede en recht soms zelfs tegenovergestelde richtingen te wijzen. Vrede en recht lijken dan alleen maar ten koste van elkaar realiseerbaar te zijn. Doen we met het beschermen van onze 'eigen' boeren geen onrecht aan boeren in derdewereldlanden? Gaan Nederlandse loodgieters voor op Poolse loodgieters? Doen we wel genoeg voor anderen en de wereld als we hier omwille van maatschappelijke onrust iets minder hard van stapel lopen voor het klimaat? Met het versmelten is de eigen gemeenschap niet meer het automatische focuspunt voor vrede en recht. Dat is goed, maar zorgt ook voor nieuwe dilemma's.

Die dilemma's gelden overigens niet alleen voor de eigen gemeenschap versus de buitenwereld. Ook binnen een gemeenschap lijken recht en vrede soms op gespannen voet met elkaar te staan. Kan recht doen ook als daarvoor bezwaren en zorgen van anderen opzij gezet moeten worden? En hetzelfde geldt voor vrede zoeken. Het pacificeren van tegenstellingen en het zoeken van vrede houdt soms onrecht in stand. Kunnen we nog asielzoekers opvangen als we moeten wachten op een wijk die zich vrijwillig aanbiedt voor de komst van een AZC?

Hoe lang moeten we de tijd nemen voor het pacificeren van tegenstellingen voordat we actie ondernemen tegen klimaatverandering?

Wat er in deze globaliseringsspanningen op het spel staat is de politieke gemeenschap. Om vrede en recht gestalte te geven in de politiek zijn kaders nodig die hier uitdrukking aan geven. Denk aan de rechtsstaat, de democratie, de verzorgingsstaat of de grondwet. Deze kaders betrekken burgers op elkaar in een politieke gemeenschap. In tijden van globalisering komen deze kaders en daarmee de door die kaders gebonden politieke gemeenschap onder druk te staan. Wat betekent Europeanisering voor de democratie? Hoe heilig is de rechtstaat voor landen die migranten koste wat het kost buiten willen houden? Hoeveel nieuwkomers kan een door solidariteit gestutte verzorgingsstaat aan? In de smeltkroes van globalisering staat de maatschappelijke harmonie op het spel. Het is immers steeds minder vanzelfsprekend wat 'binnen' en wat 'buiten' is. Dat leidt tot een heroriëntatie, ook waar het gaat om vrede en recht. Wie ben ik? Nederlander? Multicultureel? Joodschristelijk? Europeaan? Progressief? Waar hoor ik bij? Hoe hoort het te zijn?

Wanneer de eigen gemeenschap aan het versmelten is, ligt het voor de hand dat je je oriënteert op je diepste individuele overtuigingen. Die zeggen iets over hoe de situatie behóórt te zijn en dat 'buitenperspectief' biedt houvast in versmeltende omgeving. In de christelijke traditie hangen die diepste overtuigingen vaak samen met een notie van gerechtigheid. Gerechtigheid is iets universeels en zegt iets over Gods bedoeling met de wereld en met mensen. Binnen de ChristenUnie komt dat naar voren in het spreken over 'publieke gerechtigheid'.¹⁴ Er dient een bepaalde ordening te zijn, beantwoordend aan Gods bedoeling. In een tijd van versmelting, en wellicht ook verwarring, is het niet minder dan logisch om je als christen hierop te oriënteren. Het recht is goed, want het heeft ten diepste met God te maken.

Toch is een oriëntatie op 'eigen' of christelijke overtuigingen alleen niet voldoende. Het recht zal altijd gestalte moeten krijgen in een weerbarstige werkelijkheid. Daar hebben mensen te maken met naasten. Die naaste is een mens van vlees en bloed, een eigen persoon. Dat betekent dat diegene nooit een verlengstuk is van jezelf of van jouw gedachtegoed, maar dat diegene een persoon met een eigen oriëntatie is. In die weerbarstige werkelijkheid, die er door globalisering niet minder weerbarstig op geworden is, kan politiek een middel zijn om een gezamenlijke oriëntatie te vinden in de wereld. Recht is daarin onmisbaar, maar de vrede mag daarbij niet vergeten worden.

Augustinus

Christenen hebben zich door de eeuwen heen steeds bezonnen op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Antwoorden uit het verleden bieden vaak inspiratie voor nu, hoe eigentijds de vragen ook mogen zijn. Een markante stem in de bezinning op christen zijn in de maatschappij is die van Aurelius Augustinus. In zijn klassiek geworden *De civitate Dei* stelt de kerkvader dat het leven pas echt tot zijn bestemming komt in verbondenheid met God.¹⁵ Dit doet hij aan de hand van het beeld van twee steden: de aardse stad en de hemelse stad. In de hemelse stad is de mens in liefde verbonden met zijn Maker en met zijn medemens. Dit is een situatie die Augustinus benoemt als *ordo amoris*, geordende liefde. Daarmee bedoelt hij dat het leven pas daadwerkelijk tot heelheid, tot werkelijkheid en tot bloei komt, en dus de juiste ordening kent, wanneer we leven vanuit de liefde. Leven vanuit de liefde kan pas als we leven met God, want God is liefde. In die geordende liefde is het leven zoals het is bedoeld: gericht op God en in vrede met alle mensen.

In de aardse stad heerst die goddelijke liefde niet. Daar leeft immers niet iedereen met God en in liefde. Dat wil echter niet zeggen dat het daar totale chaos is of dat de liefde ontbreekt. Ook de aardse stad kent een vorm van liefde, zij het een hele beperkte. Deze liefde is bij lange na niet de volmaakte liefde van de hemelse stad. Eerder is deze liefde een vorm van harmonie. Of, om met Augustinus te spreken, een vorm van vrede. 'Zo streeft ook de aardse stad, die niet uit het geloof leeft, naar de aardse vrede; de eendracht waarin haar burgers bevelen geven en gehoorzaam zijn beperkt zij hiertoe, dat die burgers over de goederen die met het sterfelijk leven te maken hebben een zekere overeenstemming in menselijk willen vertonen.'¹⁶ Deze eendracht of aardse vrede zorgt er dus voor dat mensen op iets groters zijn betrokken dan alleen zichzelf. Het is een vorm van liefde die de eigenliefde ontstijgt. Men is gericht op iets gezamenlijks, iets dat wordt gedeeld. Je zou kunnen spreken van gedeelde objecten van liefde die samenbinden en zorgen voor harmonie en vrede.¹⁷ In onze tijd zou bijvoorbeeld de rechtsstaat kunnen gelden als zo'n gedeeld object van liefde.

Hoe beperkt de aardse vrede ook is, ze is voor Augustinus toch aangrijpingspunt voor het goede leven. De vrede van de aardse stad is een mogelijk beginpunt voor het tot zijn recht komen van alles. 'Ook de hemelse stad maakt dus hier, tijdens haar verblijf in den vreemde, gebruik van de aardse vrede; ten opzichte van wat met de sterfelijke natuur van de mensen te maken heeft, bewaart en zoekt zij de wilsovereenstemming van de mensen, voor zover dat zonder aantasting van vroomheid en godsdienst mogelijk is; zij richt deze aardse vrede dan op

de hemelse vrede, die inderdaad in die zin vrede is, dat alleen zij de eigenlijke vrede van althans het redelijk schepsel geacht en genoemd kan worden, omdat zij de volmaakte geordende en eendrachtige saamhorigheid is in de genieting van God en van elkander in God.'¹⁸ Christenen in de aardse stad mogen de aardse vrede genieten en deze richten op de hemelse, de ware vrede.

Om de weg vanuit de beperkte, aardse stad naar de volmaakte, hemelse stad te schetsen denkt Augustinus in concentrische kringen. De mens is allereerst verbonden met zijn directe naasten. Daarnaast is hij vanuit een hang naar orde of vrede ook verbonden met de bredere gemeenschap van stad of land. Je kunt dat ook zien als de liefde die zich al iets meer naar buiten toe richt. Als de gerichtheid daar echter blijft steken is de vrede beperkt, en is ze nog niet de ware vrede. Er is dan ook nog geen sprake van gerechtigheid in Bijbelse zin. Ware gerechtigheid ontstaat pas als de mens zijn handelen afstemt op God en heel zijn werkelijkheid. Waar dat gebeurt is niet langer sprake van een beperkte aardse stad, maar van de volmaakte en eeuwige hemelse stad. Gerechtigheid heerst daar waar de liefde het leven ordent (*ordo amoris*). De liefde is de widest mogelijke kring voor Augustinus. De liefde maakt immers geen onderscheid. Pas in de liefde van en voor God en alle mensen heersen gerechtigheid en ware vrede.

Globalisering en gemeenschap

Voor Augustinus is de aardse vrede aangrijpingspunt voor verbreiding van het goede leven. Het goede leven is niet iets abstracts, of iets dat louter verheven is. Het goede leven is een gebeuren dat zich in het hier en het nu tussen concrete personen kan voltrekken. Ook in een globaliserende, versmeltende wereld zijn aangrijpingspunten voor het goede leven nodig. Politieke gemeenschappen zijn een vorm van aardse vrede en deze kunnen aangrijpingspunt voor verbreiding van het goede leven zijn. Christenen zijn dan ook geroepen om vredestichters te zijn, ook in de politiek. In een tijd van globalisering, een tijd waar recht en vrede soms in een spannende verhouding komen te staan, vraagt dat bijzondere inzet.

De Amerikaanse filosoof Michael Walzer heeft intensief nagedacht over hoe recht en vrede samen kunnen gaan, zonder dat de een de ander te veel onder druk zet. Hoe moeten we vormgeven, vraagt Walzer zich af, aan recht in een tijd dat we radicaal verschillende idealen en ideeën hebben? Zijn antwoord is dat we moeten denken in 'sferen van gerechtigheid'.¹⁹ Kortweg komt zijn betoog erop neer dat we erkennen dat de ander een eigen idee kan hebben van het goede leven en dat we zo goed als mogelijk ruimte laten voor dat idee. Het is belangrijk

om als het ware mensen een eigen sfeer van gerechtigheid te gunnen. Zo is het goed te erkennen dat een dorps sfeer anders is dan die van een grote stad. Denk aan wat voor verschil het maakt of asielzoekers opgevangen moeten worden op Urk of in Utrecht. De sfeer van een krimpregio is anders die van een groeiregio, en een bedrijfsmatige sfeer is anders dan de sfeer van een welzijnsorganisatie. Willen we recht doen aan de ander, moeten we de eigenheid van diens sfeer in acht nemen. Dat betekent ruimte laten aan de ander om anders te denken over het goede leven en, indien mogelijk, daarnaar te handelen.

Op deze manier legt Walzer uit hoe recht altijd ook te maken heeft met maatschappelijke harmonie, en dus met vrede. Recht doen aan verschillende ideeën over wat goed is, is lastig waar die ideeën diametraal tegenover elkaar staan. Soms moet er inderdaad een politiek besluit vallen. Wat daarbij echter belangrijk is, volgens Walzer, is dat er ruimte blijft bestaan voor de ‘verliezer’ om zijn punt te maken en dit uit te leven. Het is belangrijk dat iedereen in de samenleving een plek heeft waar de eigen kijk op het goede leven ruimte krijgt. Zo kan een landelijke overheid het onderwijzen van de evolutietheorie verplicht stellen en tegelijk orthodoxe minderheden de ruimte geven daar op eigen scholen een ander verhaal naast te zetten. Evenzo kan op bestuurlijk niveau van bijvoorbeeld Nederland of Europa worden besloten tot het toelaten van meer asielzoekers, terwijl lagere regionen, denk aan Geldermalsen of Hongarije, een eigen afweging moeten kunnen maken of ze die willen huisvesten.

Om recht te kunnen doen aan de ander moet er ruimte zijn voor diens kijk op het goede leven. Daarvoor is het wel nodig om te weten hoe die ander tegen het leven aankijkt. Willen we werken aan gerechtigheid, dan zullen we ons moeten relateren aan onze medeburgers. Voor een politiek vanuit idealen moet er wel eerst een ‘wij’ zijn dat in die idealen kan worden aangesproken. Wanneer de politieke gemeenschap ter discussie staat, wordt het ingewikkeld politiek te bedrijven vanuit recht en gerechtigheid. Dat betekent dat politieke idealen van recht en gerechtigheid steeds gepaard moeten gaan met aandacht voor vrede en gemeenschap. Wanneer dat gebeurt kan de vrede het recht dienen. Het versterken van gemeenschap kan zodoende ook bijdragen aan het versterken van draagkracht. Sterke gemeenschappen kunnen ook een sterke bijdrage leveren aan het bouwen en bewaren van deze wereld. Denk aan de kracht van een kerkelijke gemeenschap als het gaat om noodhulp of relaties met kerken op andere continenten.

In tijden van globaliseringsspanningen is het bijzonder nodig om ons te relateren aan anderen, want het ‘wij’ staat onder druk. Recht ‘zonder meer’

inbrengen of willen realiseren werkt contraproductief, want het draagt bij aan het verscherpen van maatschappelijke tegenstellingen. Een oriëntatie op recht moet ook altijd gepaard gaan met oriëntatie op de concrete ander, op de naaste of het nabije. Dat vraagt om blijvend gesprek over de waarden die ons drijven. Een beroep op ‘afpraak is afspraak’, bijvoorbeeld als het gaat om een internationaal vluchtelingenverdrag of een klimaatakkoord, volstaat niet. Waarden moeten door blijvend debat steeds opnieuw bevestigd worden. Het gesprek daarover is dan ook van blijvend belang.²⁰ Steeds opnieuw is het nodig om de ander te zoeken en diens standpunt als legitiem te blijven zien.

American dinner

Wie wel eens een *American dinner* heeft genoten, weet dat dit concept altijd verrassend uitpakt. Bij een *American dinner* neemt iedereen iets mee voor de maaltijd. Je eet allerlei verschillende dingen, en van datgene wat je zelf lekker vindt, schep je nog een keer op. Ondertussen praat je met elkaar over wie welk gerecht heeft meegebracht. Eigenlijk zijn er maar twee zaken nodig om zo'n *American dinner* te laten slagen. Het een is een plek om samen te komen, het ander is dat ieder iets meebrengt naar de maaltijd. Daarmee vormt het een mooie analogie van de samenleving in een tijdperk van globalisering.

Een *American dinner* vindt plaats op een bepaalde tijd, op een bepaalde plek. Evenzo is voor een samenleving, voor een op vrede gerichte gemeenschap, een eigen ruimte nodig. Voor betrokkenheid op elkaar zijn grenzen en begrenzings nodig.²¹ Het is namelijk ook een plek die ons een thuis in de wereld geeft. Die politieke gemeenschap maakt dat we globaliseringsspanningen het hoofd kunnen bieden. Wanneer grenzen als niet reëel of niet afdwingbaar worden ervaren, komt de vrede in het geding. Welk beroep op recht of rechtvaardigheid daar ook tegenover wordt gezet, het wekt onvrede en maakt elementaire verhoudingen kapot. Instituties die een politieke gemeenschap ‘ontgrenzen’ – denk aan Schengen, vrij verkeer van werknemers, internationale migratie of mondiale vrijhandel – moeten dan ook omkeerbaar en hanteerbaar zijn voor de politieke gemeenschap.²²

Een *American dinner* draait echter niet alleen om het bij elkaar zijn. Vrede is elementair, maar het kan ook zelfgenoegzaam worden. Het op elkaar betrokken zijn, moet ook recht brengen voor mensen, in het bijzonder hen die onrecht ongedaan wordt. En dat geldt niet alleen voor de mensen aan de eigen ‘tafel’. Het geldt ook mensen daarbuiten. Het buitenperspectief van het recht is steeds

opnieuw nodig, zeker als het gaat om de christelijke gerechtigheid. Het recht mag dan ook schuren; vrede moet geen 'lieve vrede' worden. Daarom mag en moet het recht steeds 'ter tafel' komen. Ideeën over recht en gerechtigheid doen er dan ook wel degelijk toe. Zoals bij een *American dinner* iedereen iets meeneemt voor de gezamenlijke maaltijd, zo wordt het samenleven gevormd door ieders inbreng in het gesprek over wat van waarde is. In zo'n gesprek kom je niet met lege handen aan. Iedereen draagt bij. Christenen doen dat vanuit Bijbelse ideeën over recht en gerechtigheid. Zo bezien is gerechtigheid als het ware het voedsel waarop de samenleving teert. Zonder gerechtigheid gaat het niet.

In psalm 85 groeten vrede en recht elkaar met een kus. Dat heerlijk perspectief drijft christenen, ook in de politiek. Dat wil echter niet zeggen dat altijd evident is wat dat in politiek opzicht betekent. In elke tijd en in elke situatie is het opnieuw zoeken naar wat juist is om te doen. In deze tijd van globalisering krijgt die zoektocht vorm tegen de achtergrond van globaliseringsspanningen. De gemeenschap staat onder druk. Wanneer die gemeenschap, die een vorm van liefde is, onder druk staat, is het voor christelijk-sociale politiek een roeping haar te versterken. Globalisering vraagt om nieuwe oriëntatie: wat is recht, wat is juist? Dat moet echter meer dan ooit gepaard gaan met een oriëntatie op de ander en op gemeenschap. Vergeet de vrede niet.

Bruggen slaan

Deplorables noemde Hillary Clinton ze, de kiezers van Donald Trump. Pathetische losers. Op hun beurt noemden zij *crooked Hillary* een Wall Street-kandidaat. Iemand van de globale elite wiens leven nul raakvlakken heeft met dat van gewone mensen. Met deze polariserende retoriek stonden de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 symbool voor een tendens in de hele Westerse wereld. Er is beweging naar de flanken en groepen mensen in de samenleving komen tegenover elkaar te staan. Ronduit zorgelijk is dat die groeiende tegenstelling ook sociaaleconomisch van aard is. Op het gebied van bestaanszekerheid, welvaart, toekomstverwachting en thuisgevoel zijn het in toenemende mate dezelfde mensen die tot de *haves* of juist tot de *havenots* behoren. Mede als gevolg van globalisering lijkt er een groep mensen te ontstaan bij wie weinig lusten en veel lasten terecht komen. Honderddertig jaar geleden leidde het ontstaan van een groep categorische verliezers in Nederland tot de 'sociale quaestie'. De aanpak van toen biedt aanknopingspunten om sociaaleconomische risico's van globalisering vandaag de dag van politieke antwoorden te voorzien.

Race

Elke samenleving is gebaseerd op enige vorm van onderlinge solidariteit. Grote tweedelingen en kloven zijn daarom ongezond. Groepen mensen verliezen dan de binding met elkaar. Ze herkennen zich niet meer in de ander, en daarmee ook niet meer in diens standpunt, manier van leven en eventuele zorgen. En waar die herkenning achterwege blijft, ontbreekt vaak ook de inzet om elkaar ten dienste te zijn. Dat doet afbreuk aan de samenleving. Kabinet Rutte III verwoordt een dergelijke zorg in het regeerakkoord: 'Als veel mensen achterblijven, is uiteindelijk de hele samenleving de dupe. Tegenstellingen worden dan spanningen, die snel kunnen groeien nu internationale instabiliteit en onrust ook effect hebben op het gevoel van onbehagen en vervreemding in ons land.'²³ Er staat wat op het spel als het gaat om de samenleving. En dus verdienen groeiende tegenstellingen aandacht.

In het vorige essay ging het over globalisering als de versmelting van allerlei levenssferen. Die versmelting raakt de politieke gemeenschap, maar ook het sociale en economische bestaan. Door globalisering wordt het economisch speelveld fors vergroot. De markt, vroeger een plein in de eigen woonplaats, omvat nu zowat de hele globe. Processen als outsourcing, digitalisering en offshoring zorgen ervoor dat nationale economieën in toenemende mate verweven raken met de wereldeconomie.²⁴ Daarmee raakt het economisch verkeer 'onthecht':

de plek waar economische activiteit plaatsvindt is in afnemende mate van belang. Sterker nog, veel nieuwe tech-bedrijvigheid vindt zelfs helemaal los van ruimte plaats in een virtuele ruimte die globaal is per definitie.

Economisch verkeer is door globalisering steeds minder ingebed in lokale of nationale gemeenschappen. Dat heeft maatschappelijke consequenties. Door economische schaalvergroting wordt bijvoorbeeld de intensiteit van de onderlinge concurrentie groter.²⁵ En dat betekent dat bijvoorbeeld banen, inkomens of het nationale welvaartsniveau op de tocht komen te staan. Zaken als veranderingen in huizenprijzen, de beschikbaarheid van pensioengelden of voedselprijzen zijn in toenemende mate afhankelijk van de wereldeconomie. Als werk elders op de wereld goedkoper kan worden gedaan, wordt het makkelijk verplaatst. Door die verbreding van concurrentie gaan bovendien kennis en vaardigheden niet meer een leven lang mee. Er moet constant vernieuwd worden om 'bij' te blijven.

Globalisering geeft daarmee de sociale werkelijkheid het karakter van een race.²⁶ Sommige mensen gedijen daar goed bij. Zij surfen mee op de golf van globalisering, profiteren van de voordelen en voelen zich in hun element bij dynamiek. Maar in een race kan niet iedereen winnen. Degenen die ver achterop blijven in de race die globalisering heet, zijn kwetsbaar. Mensen die niet steeds opnieuw mee kunnen komen in veranderingen, zijn kwetsbaar als het gaat om bestaanszekerheid, de mogelijkheid om een huis te kopen of het hebben van een vaste baan. Als je niet de zekerheid van baan, inkomen en bezit hebt, kan je dat ook onzeker maken over je leven in het algemeen. De bedoelde kwetsbaarheid heeft daarom ook een immateriële kant. Wanneer bijvoorbeeld het bezit van een huis of het hebben van een vaste baan onder druk staat, dan bestaat het gevaar dat mensen zich eerder speelbal van hun omgeving voelen, dan eigenaar ervan. Dat verzwakt het idee invloed te hebben of zelfs ergens voor verantwoordelijk te zijn.

In het rapport *De val van de middenklasse?* schetst de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid een zorgelijk beeld over de sociaal-maatschappelijke positie van grote groepen Nederlanders.²⁷ De WRR stelt dat aan het vooruitgangsoptimisme van middengroepen in Nederland een eind is gekomen.²⁸ Er heerst veel twijfel bij ouders of hun kinderen het wel beter zullen krijgen dan zichzelf. De WRR stelt: 'Middengroepen moeten zich extra inspannen om hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen.'²⁹ Opvallend genoeg gebruikt de WRR daarbij een metafoer die aansluit bij het race-karakter van deze tijd: een rijdende fiets. Zolang de fiets blijft rijden, blijft hij overeind. Maar stopt hij, dan valt hij om. Stilstaan is geen optie, en bijkomen of uitrusten

dus ook niet. Dit beeld typeert volgens de WRR de toegenomen kwetsbaarheid van de middengroepen.

De belangrijkste bedreigingen voor de middengroepen zijn volgens de WRR de afgenomen waarde van middelbare opleidingen, het verdwijnen van een bepaald type banen en verslechtering van de reëel besteedbare inkomens. Deze kwetsbaarheden maken mensen in de middenklasse onzeker, en dat heeft maatschappelijke consequenties. De toegenomen onzekerheid vertaalt zich namelijk in politieke opvattingen en toekomstverwachting. Zo concludeert de WRR dat mbo'ers, dus middelbaar opgeleide mensen, in hun opvattingen over politieke en maatschappelijke kwesties sterk op lageropgeleiden gaan lijken. 'Dat geldt ook voor gevoelens van onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst.'³⁰ De tegenstelling tussen degenen die profiteren en degenen die kwetsbaar zijn gaat daarmee ook over ontheemding. De ontheemden dreigen af te haken van de politieke gemeenschap omdat ze geen 'aandeel' hebben.

Ontheemding en gemis van eigenaarschap zitten het tot bloei komen van mensen in de weg. Dat besef doet een beroep op medemenselijkheid. Bovendien zijn ontheemding en een tekort aan eigenaarschap recept voor politieke turbulentie, iets wat al enige tijd duidelijk wordt in de opkomst van de anti-establishment-stem. Het bestaan van een grote groep kwetsbare medeburgers vormt daarmee een sociale en politieke opdracht van formaat.

Hoofd en hart

Eind van de negentiende eeuw was er in Nederland ook sprake van problematische tegenstellingen tussen een onderlaag en een bovenlaag van de bevolking. Het lot van de toenmalige ontheemden, de arbeiders, verwerd destijds tot de 'sociale quaestie'. In diverse Nederlandse industriesteden waren de leef- en werkomstandigheden voor arbeiders vergelijkbaar met de mensonterende toestanden zoals we die vandaag kennen uit de sloppenwijken van Rio de Janeiro of Bombay. Mede door de vereniging van arbeiders in politiek en maatschappelijk opzicht werd dit een in het oog springend vraagstuk. Men sprak wel van het arbeidersvraagstuk, of, om het appel ervan op de hogere klassen te benadrukken, van de sociale kwestie.

Christenen en conservatieven waren verdeeld over het arbeidersvraagstuk. Eerbiediging van de traditionele en door God gegeven maatschappelijke orde streed om voorrang met mededogen voor de medemens. Het is in deze context dat Abraham Kuyper zijn beroemd geworden rede 'Het sociale vraagstuk en de

christelijke religie' hield voor het eerste Christelijk Sociaal Congres.³¹ In een vlam-mend betoog stelde Kuyper dat de christelijke roeping niet alleen gaat over het hiernamaals, maar ook iets heeft te betekenen in de maatschappij hier en nu. De ontheemde arbeider is evengoed naar Gods beeld geschapen, en dus mogen we niet lijdzaam toekijken als hem de maatschappelijke mogelijkheden worden ontnomen om daar invulling aan te geven.

De sociale kwestie werd uiteindelijk opgelost doordat de beter gesitueerden zich het lot van de arbeiders aantrokken – de cynische versie van de geschiedenis vermeldt daarbij dat dat was uit politiek lijfsbehoud. Men begon verbeteringen door te voeren voor de arbeiders. Enerzijds kwam er meer politieke bemoeienis met het lot van de arbeiders. Er werden regels en wetten ingevoerd over arbeidstijden, stemrecht, arbeidsorganisaties en arbeidsveiligheid. Anderzijds startte men een beschavingsoffensief om sanitaire verbeteringen door te voeren en het ontwikkelingsniveau van de arbeiders te verhogen. Zo trokken veelal vrouwen van de hogere burgerij de arbeidersbuurten in om de arbeidersvrouwen advies te geven over opvoeding, hygiëne en het huishouden. De oplossing voor de sociale kwestie, zou je kunnen zeggen, was een zaak van verstandige maatregelen én van sociale bewogenheid; van hoofd én hart.

Ook Kuyper propageerde een aanpak van hoofd en hart, waarbij de laatste voor hem evident belangrijker was dan het eerste. 'Een barmhartigheid die alleen geld en niet ook zich zelve weet te geven, is nog de Christelijke liefde niet', stelde hij.³² Kuyper zag in de sociale kwestie ook een vorm van geestelijke armoede van zijn tijd. Verbetering van het materiële lot van de arbeider was nodig, maar dat moest volgens hem gepaard gaan met een geestelijk reveil. 'Immers maatregelen zonder meer, genezen onze kranke maatschappij niet, tenzij de medicijn tevens gedruppeld worde in het hart van rijk en van arm.'³³ En dus riep Kuyper zijn gehoor op om vooral ook de geestelijke gesteldheid van de medemens in het oog te houden.

Helaas lukte het Kuyper nauwelijks om zijn sociale idealen in zijn latere periode als premier van Nederland om te zetten in daden. Als het gaat om de politieke aanpak van de sociale kwestie liet zijn premierschap flink te wensen over. Desalniettemin biedt zijn lezing uit 1891 aanknopingspunten voor nu. Hoe kunnen we *bruggen slaan* tussen mensen die lijden onder globalisering en mensen die er juist van profiteren? Kuyper brengt nadrukkelijk het hart in, als het gaat om de maatschappelijke kloof tussen onder- en bovenklasse. Zonder barmhartigheid is politieke inzet voor minderbedeelden leeg. Tegelijkertijd zijn concrete maatregelen wel nodig.

Ruim honderd jaar later geldt dat opnieuw. Christelijk sociale politiek brengt het hart in. Dat vraagt om het aangaan en aanjagen van verbinding. Politiek gaat echter ook over keuzes maken. Er moeten grenzen gesteld worden om een kwetsbare groep mensen te beschermen. Hoe zien deze elementen, binden en begrenzen, eruit als het gaat om een christelijk sociaal antwoord op sociaaleconomische vraagstukken rond globalisering?

Binden

Voor de christelijk sociale traditie geldt eerst en vooral de inbreng vanuit het hart. Kuyper had die warmhartigheid omdat hij geloofde dat elk mens is geschapen naar Gods beeld. Elk mens is medeschepsel, en dus delen we meer dan alleen geld of goed. We behoren elkaar als mens toe. Dat betekent dat we elkaar voor vol aan willen zien en het beste voor de ander zoeken. Een politiek die dat als doel heeft zorgt voor verbinding. Ze zorgt voor erkenning en zo veel als mogelijk gelijke kansen om mee te doen met de gemeenschap.

Een belangrijke term als het gaat om erkenning en meedoen met de gemeenschap is eigenaarschap.³⁴ Ergens eigenaar van zijn betekent ergens aan verbonden zijn. Je neemt er verantwoordelijkheid voor, het wordt deel van je leven. In het aangaan van die verbinding ben je aanspreekbaar – denk aan autobezitter die weggebruiker is of een huiseigenaar die buurtbewoner is. Dit aanspreekbaar zijn vormt het begin van een verhouding tot anderen, en daarmee van gemeenschap. Eigenaarschap is dus belangrijk, want het relateert je aan anderen. Eigenaarschap gaat bijvoorbeeld om het hebben van een baan, een woning of een redelijk inkomen en christelijk sociale politiek zal zich inzetten om dit zo goed mogelijk voor iedereen beschikbaar te maken.

Het gaat echter niet alleen maar om materiële zaken. Er is ook zoiets als eigenaarschap van de politieke gemeenschap, en net als bij materieel bezit gelden ook daar grote verschillen. De *haves* en de *havenots* in de Nederlandse samenleving hebben lang niet dezelfde mogelijkheden tot beïnvloeding van het overheidsbeleid. Dit signaleert bijvoorbeeld de recente staatscommissie parlementair stelsel, de Commissie Remkes. Ze spreekt van ‘een duidelijke tegenstelling qua waardenoriëntatie en praktische politiek’ tussen een bovenlaag en een onderlaag van de bevolking.³⁵ ‘Inhoudelijk onvoldoende gerepresenteerde burgers zijn vooral te vinden in het lager opgeleide volksdeel.’³⁶ Dit leidt volgens de Commissie Remkes tot maatschappelijke tweedeling en polarisatie. Een oplossing van het representatievraagstuk noemt ze dan ook ‘buitengewoon

urgent’.³⁷ Dit vraagt een blijvende inzet om na te denken over mogelijkheden om verschillende groepen in de samenleving politiek te verbinden. Dat kan bijvoorbeeld door het doorvoeren van staatsrechtelijke vernieuwingen, zoals de commissie Remkes die zelf ook adviseert.

Een politiek van (ver)binding moet zeker ook ruimtelijk worden opgevat. Regiobeleid is een belangrijke pijler in het adresseren van sociaaleconomische globaliseringsspanningen. Veel buitengebieden hebben te maken met leegloop, wegtrekkende industrie, armoede en gebrek aan sociale cohesie, dat laatste overigens niet zelden mede als gevolg van ontkerkelijking. Dat leidt tot tweedeling in kansen en mogelijkheden. Deze maatschappelijke achterstelling kan zich eenvoudig vermengen met het gevoel niet te worden begrepen door bijvoorbeeld ‘Den Haag’ of door ‘de Randstad’. Men voelt zich verloren en ontheemd en gooit van de weeromstuit de kont tegen de politieke krib.

De binding tussen stad en platteland kan worden verbeterd door investeringen in infrastructuur. Zo is goed regiovervoer belangrijk, en verdient aansluiting tussen periferie en centrum van Nederland de aandacht.³⁸ Ook kan de overheid werken aan het verkleinen van de verschillen op de woningmarkt tussen stad en platteland, bijvoorbeeld door provincies een belangrijker rol te geven in het regionale woningmarktbeleid. Verder kan de verbinding tussen regio en centrum op bestuurlijk niveau worden versterkt. De staatscommissie Remkes doet een poging de regio meer stem te geven in de landelijke politiek, maar dit kan steviger.³⁹ Het verdient overweging of de regionale component in de nationale politiek verder versterkt kan worden, bijvoorbeeld via de Eerste Kamer.

Heel concreet kan christelijk sociale politiek op zoek naar binding. Hoe kunnen we onze betrekking op elkaar versterken en ons inzetten voor de ander? Binden is een zaak van het hart want er ligt een diepe overtuiging aan ten grondslag. Die ander is door God gemaakt en bedoeld, en dat vraagt eerbiediging. Die bindingen hebben echter ook een praktische politieke vorm nodig. Ze moeten gestalte krijgen, en dat gebeurt altijd in een specifieke, begrensde context.

Begrenzen

Politiek vindt plaats binnen tijd en ruimte, kortom, in een beperkte context. Hier en nu komen we elkaar tegen. Kuyper had te maken met de arbeiders, in deze tijd gaat het over kwetsbare middengroepen. En zoals het lot van de arbeiders verbeterd werd met concrete maatregelen als kortere werkdagen, zo zijn ook nu maatregelen nodig die de ontheemding adresseren. Door ‘ontgrenzing’

van de wereld staan banen op de tocht, wordt de toekomst onzeker, en verliezen kennis en kunde sneller hun waarde. De maatschappij wordt een race waarin stilstaan geen optie is. Zolang de fiets blijft rijden, blijft hij overeind. Maar is dat een houdbare situatie? De mogelijkheden van de mens zijn eindig. Hij heeft begrenzing nodig. Waar deze niet langer gegeven zijn door globalisering, moet de politieke gemeenschap zelf grenzen stellen.

Het kunnen aangeven en aanbrengen van grenzen vraagt om grip en controle. De politieke gemeenschap moet invloed hebben op instituties die grenzen doorbreken. Denk aan het vrij verkeer van personen, kapitaal en werknemers in Europa. Vrij reizen door Europa is een zegen, maar betekent ook dat de controle over wie Nederland via landgrenzen binnenkomt maar zeer beperkt is. Vrij verkeer van kapitaal maakt het heel makkelijk om met geld en daarmee met bedrijfswinsten te schuiven, met een hogere belastingdruk op de factor arbeid als gevolg. Vrij verkeer van werknemers zorgt voor verdringing van laagopgeleide werknemers in Nederland. Het effect is weliswaar beperkt, maar wordt wel als belastend ervaren.⁴⁰ Dat geldt helemaal waar buitenlandse werknemers een beroep doen op het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid en in Europees verband pogen het beroep hierop te verruimen zoals recent gebeurde bij Europese voorstellen over recht op een werkloosheidsuitkering. Steeds is grip nodig op deze instituties. Instituties zoals het vrij verkeer moeten als het erop aankomt ook 'op pauze' gezet kunnen worden.

Deze grip kan het best op het niveau van nationale staten liggen. Het aangeven van grenzen vergt gesprek over de vraag wat we met elkaar wel en niet willen en wat we aankunnen. Het is dan ook belangrijk dat de mogelijkheid tot begrenzing, of althans de controle ervan, ligt op het niveau waar de meeste mensen zich betrokken weten. Daar ligt het democratisch primaat, en daar is de stem van mensen die eerder last dan gemak hebben van globalisering het beste te horen. In Europees verband is dit doorgaans het niveau van de lidstaten. Juist op dat niveau komen de verschillende maatschappelijke lagen van een bevolking elkaar tegen, en raken ze op elkaar betrokken. Het is dan ook belangrijk dat in Europa de lidstaten een beslissende invloed op bovennationale instituties hebben.

Begrenzen kan soms ook betekenen dat iemand op de eigen verantwoordelijkheid wordt gewezen. Zo worden individuen en bedrijven geacht zich te binden aan de samenleving door een eerlijke hoeveelheid belasting te betalen. Waar dit niet gebeurt, mag de overheid optreden. Het beleid op dit gebied mag best wat steviger. Als Nederland geen Europees land zou zijn, zou het zonder

twijfel op de Europese zwarte lijst van belastingparadijzen staan. Dit moet veranderen en dat is een kwestie van politieke wil. Zo gaan er stemmen op multinationals te gaan belasten op basis van in een bepaald land gedraaide omzet in plaats van op basis van winst.⁴¹ Dat voorkomt het geschuif met winsten om belasting te ontwijken en maakt het mogelijk dat individuele landen een eerlijke hoeveelheid belasting ontvangen van bedrijven die op hun grondgebied opereren. Elk land kan dit principe zelfstandig invoeren, het is een kwestie van moed tonen.

Begrenzing is ook nodig waar het gaat om de eisen van een mondiale 24-ursecconomie. Werknemers die kwetsbaar zijn door mondialisering van de concurrentie, verdienen bescherming. Denk aan de groei van nachtwerk in distributiecentra van grote webshops, de flexibilisering op de arbeidsmarkt of de flinke groei van het aantal zzp'ers. In het al genoemde WRR-rapport over de middenklassen staan aanbevelingen om kwetsbare werkenden meer zekerheid te bieden. Zo stellen de auteurs dat een fundamentele discussie nodig is over de sociale zekerheid voor werkenden, los van de contractvorm. Ook roept de WRR op tot investeringen in scholing en om behoud van herverdeling van welvaart via de verzorgingsstaat.⁴²

Aandeel in elkaar

Globalisering vraagt om binden en begrenzen. Bruggen slaan tussen mensen die vooral profiteren en mensen die vooral last hebben van globalisering vraagt om het zoeken van de gemeenschap én om tastbare politieke maatregelen. Maar hoe breng je twee groepen bij elkaar van wie de standpunten radicaal verschillen? Moet je bruggen slaan ten koste van je eigen idealen? Wanneer een ambitieus klimaatbeleid stuit op gele hesjes, moet het dan maar wat minder? Wanneer de aankondiging van een AZC in het dorp tot grote verdeeldheid leidt, wordt 'binden' dan niet al snel inbinden? Over de kracht van bruggen slaan zijn veel mooie verhalen te vertellen. Eén van die verhalen komt uit het hart van Nederland, uit Utrecht.

De Utrechtse wijk Overvecht is een kwetsbare wijk. De wijk wordt gekenmerkt door sociale huurwoningen, overlast en sociale problematiek. Er wonen weinig beter gesitueerden. Groot was dan ook de verontwaardiging toen de gemeente bekendmaakte dat er een tijdelijk AZC zou komen in deze wijk. Waarom in deze wijk? Waren er niet genoeg sociale uitdagingen? De emoties liepen hoog op bij de wijkbewoners, maar de gemeente zette door. Anderhalf jaar later

is de vluchtelingenstroom gekrompen in omvang en gaat het tijdelijk AZC in Overvecht sluiten. Opnieuw leidt dat tot emoties, maar deze keer is dat vooral teleurstelling. 'De felle tegenstanders van toen gaan het AZC in Overvecht missen,' kopt de krant.⁴³ Wat is er gebeurd?

De gemeente Utrecht gaf het AZC Overvecht vorm op basis van wat ze noemen 'opvang nieuwe stijl'. Dat betekent dat niet alleen asielzoekers maar ook wijkbewoners profiteren van het AZC. In het Overvechtse AZC werden daarom opleidingen, activiteiten en huisvesting geboden aan asielzoekers én wijkbewoners. Geven en nemen gingen zo hand in hand voor de Overvechters. Er ontstond verbinding tussen 'oud' en 'nieuw', tussen autochtoon en nieuwkomer. Het AZC-gebouw werd daarmee behalve een plek voor anderen ook een plaats waar de lokale gemeenschap gerevitaliseerd werd. Niet voor niets kreeg dit AZC-plan, Plan Einstein, internationaal aandacht en vormt het een testcase in onderzoek van de Universiteit van Oxford.⁴⁴ Plan Einstein bood mensen, om het met een oude slogan van een Nederlandse bank te zeggen, een aandeel in elkaar.

Gaat bruggen bouwen samen met idealisme? Verhalen zoals die uit Overvecht bieden het antwoord. Er is ruimte voor eigen idealen in het bruggen slaan. Dat vergt wel inzet. Zonder oprechte verbinding gaat het niet. Maar bruggen slaan betekent niet alleen verbinden. Het betekent ook begrenzen. Politiek gaat over concrete anderen en concrete zorgen. Dat vraagt de mogelijkheid van politieke gemeenschappen zoals gemeenten of landen om grenzen te stellen. Zo worden globaliseringszorgen met zorg geadresseerd. Dat maakt dat er iets moois kan opbloeien, getuige Plan Einstein. Ook in een wereld vol veranderingen kan er betrokkenheid en daarmee een gevoel van thuis ontstaan.

'Een barmhartigheid die alleen geldt en niet ook zich zelf weet te geven, is nog de Christelijke liefde niet', stelde Kuyper.⁴⁵ Zelfs als we in staat zijn om met hoofd én met hard bruggen te bouwen, maakt dat ongetwijfeld niet alle 'verliezers' van globalisering tot winnaars. Maar als 'pathetische losers' of 'slinkse elitairen' veranderen in medemensen is er al een wereld gewonnen.

Identiteit en gemeenschap

Het politieke debat in Nederland is nogal verbeterd als het gaat om het thema identiteit. Sinds jaar en dag woedt er een geharnast debat over de nationale identiteit. Er worden stevige vraagtekens geplaatst bij identiteitsgebonden maatschappelijke organisaties. En er wordt te vuur en te zwaar gestreden voor of juist tegen de erkenning van etnische, seksuele of religieuze identiteiten van groepen en individuen. Identiteit is *hot* in de politiek. Dat is begrijpelijk in een tijd waarin we kunnen zijn wie we willen zijn. Wat dat betreft is identiteit in de politiek vergelijkbaar met zuurstof: zonder wordt het erg benauwd. De constitutionele democratie die ruimte biedt aan een keur aan identiteiten vormt als het ware onze maatschappelijke ademruimte. Echter, zoals een overmaat aan zuurstof tot zuurstofvergiftiging leidt, zo leidt een overmaat van identiteit tot vergiftiging van het politieke klimaat. De maatschappelijke ademruimte staat dan juist onder druk. Dit is in deze tijd een reële bedreiging, want mede in reactie op globalisering wordt politiek vaak een medium om houvast te vinden in een of fensieve, tegen anderen gerichte vorm van identiteit. Die identiteitspolitiek verdient tegenwicht. Politiek gezien is het van belang om identiteit met een zekere lichtvoetigheid te dragen. Een christelijke opvatting van identiteit biedt daarvoor aanknopingspunten.

Betekenis

Of je vrouw bent of homo, allochtoon of Randstedeling, het lijkt er steeds meer toe te doen in de politiek. Dat heeft veel te maken met globalisering. Socioloog Thomas Hylland Eriksen noemt globalisering een centripetale kracht, dat wil zeggen een integrerende, middelpuntzoekende beweging.⁴⁶ Door die beweging ontstaat een soort eenheid. Die eenheid is niet uniform, maar samengesteld uit allerlei ongelijksoortige delen. Vergelijk het met wat in de whiskeywereld bekend staat als een *blend*: een mix van verschillende soorten. Globalisering zorgt voor een *blend* van allerlei levenssferen. Monoculturele samenlevingen worden multicultureel, nationale economieën worden onderdeel van de wereld economie, en mensen putten voor hun waarden en overtuigingen uit meer verschillende en meer diverse bronnen. Dit alles zorgt ervoor dat er minder vastigheid is in het leven. Woonplek, werk, taal, cultuur, religie, staat – allemaal zaken die van belang zijn voor het zelfbegrip, geven niet langer zonder meer houvast, omdat ze dynamisch en amorf worden in de *blend* van globalisering.

Te midden van de *blend* van globalisering zoeken mensen houvast en betekenis, en het thema identiteit wordt dan ook belangrijk.⁴⁷ In het verband

van dit essay zal identiteit worden begrepen als vereenzelviging. Mensen vereenzelvigden zich met iets buiten hun louter fysieke bestaan en ontlenen daar betekenis aan. Die vereenzelviging kan op allerlei verschillende manieren. Die kan bijvoorbeeld plaatsvinden met collectieve verbanden (staat, kerk), met overtuigingen (liberaal, agnost), met sociale rollen (vader, directeur), met biologische kenmerken (man-zijn, oud-zijn) of met levensstijl (klimaat-voorvechter, kosmopoliet). Interessant wat dit betreft is een stroomtocht langs de korte beschrijvingen die mensen van zichzelf geven op Twitter, de zogenaamde twitterbio. Die leveren tal van voorbeelden van identificatie.

Identiteit wordt door veel mensen gezocht in iets dat *onderscheidend* is. 'The more similar we become, the more different we try to be', stelt Hylland Eriksen.⁴⁸ Dit gebeurt bij uitstek in het politieke domein. Daar spelen verschillen toch altijd al een belangrijke rol. Zonder verschil geen politiek.⁴⁹ Denk aan de tijd van de verzuiling waar katholieken, protestanten, socialisten en liberalen elk politiek bedreven op basis van een levensbeschouwelijke of sociaaleconomische identiteit. Door de veranderingen die globalisering in het leven teweegbrengt, wordt de hang naar onderscheid echter sterker. Niet alleen zorgt globalisering ervoor dat de meer collectieve, verbindende vormen van identiteit (staat, religie, cultuur) minder sterk worden, zodat de gemeenschappelijke deler naar de achtergrond verdwijnt; ook versterkt de *blend*-beweging die globalisering is juist de neiging om af te willen bakenen en te willen onderscheiden. Om grip op de situatie te houden en niet 'mee-gemixt' te worden in een amorfe *globaliseringsblend*, gaan mensen op zoek naar wat onderscheidend is.⁵⁰ Politiek is daartoe een middel bij uitstek, en dus worden in tijden van globalisering de politieke verschillen scherper.

Identiteitspolitiek

Als de politieke nadruk op identiteit al te sterk komt te liggen op afbakening en eigenheid krijgen we te maken met *identiteitspolitiek*. Hylland Eriksen begrijpt dit als 'political movements seeking to strengthen the collective sense of uniqueness, often targeting globalization processes, which are seen as a threat to local distinctiveness and self-determination'.⁵¹ Hij geeft hiervan een aantal kenmerken. Ten eerste maakt identiteitspolitiek van politiek een competitie om schaarse middelen – denk aan geld, macht, en vooral *erkenning*. Die competitie, ten tweede, wordt geframed in tegenstellingen tussen groepen, vaak op basis van etniciteit, religie of cultuur. Denk aan de discussie over de verdeling van sociale huurwoningen

tussen mensen op een wachtlijst en statushouders. Ten derde is volgens Hylland Eriksen bij identiteitspolitiek het groepsgevoel ('wij Nederlanders', 'wij vrouwen') belangrijker dan de rechten van het individu. Tot slot noemt hij nog dat identiteitspolitiek meestal gevoed wordt door ideeën over geleden onrecht, die vaak als persoonlijk geleden onrecht worden ervaren, en dat de sociale werkelijkheid wordt gereduceerd tot een set van simplistische tegenstellingen, zoals die tussen gevestigden en nieuwkomers of die tussen man en vrouw.⁵²

Dit maakt duidelijk dat onderscheid en afbakening het belangrijkste kenmerk is van identiteitspolitiek. *Wat identiteitspolitiek maakt tot wat ze is, is dat maatschappelijke verschillen als eindpunt neemt in plaats van vertrekpunt.* Identiteitspolitiek gaat niet zozeer uit van eenheid, maar van verschil en maakt de bevestiging hiervan zelfs tot doel. Dit gebeurt in allerlei varianten. Steeds wordt een andere groep aangesproken op hun identiteit *als groep*, mede op basis van vermeende achterstelling of tegenreactie tegen een dominante groep. Denk aan feministische identiteitspolitiek (vrouwen), etnische identiteitspolitiek (autochtone Nederlanders, allochtonen, zwarte minderheidsgroepen), religieuze identiteitspolitiek (moslims) of genderidentiteitspolitiek (LHBTI). Steeds is identiteitspolitiek erop gericht mensen op basis van hun anders-zijn te representeren in de politieke arena, het liefst gevolgd door specifieke regelgeving of aandacht in communicatie vanuit de overheid. Daarmee is identiteitspolitiek gericht op de bevestiging van verschil. De gemene deler raakt uit het zicht.

Medeburgers

Dat mensen op een groepsidentiteit worden aangesproken is uiteraard niet nieuw. Al aangehaald is de verzuiling in Nederland, waar groepsidentiteiten ook een stevige rol speelden. In de politiek werd daarbij echter een duidelijke verbinding gelegd tussen de groepsidentiteit en het grotere geheel. Politieke participatie gebeurde op basis van een visie. Hoeveel er ook op aan te merken valt, voor alle grote politieke denkrichtingen in de twintigste eeuw geldt dat ze iets willen met de samenleving als geheel. Of het nu ging om bevrijding, emancipatie, liberalisering of kerstening, de politieke visie vormde de verbinding tussen de eigen identiteit en het grotere doel, de samenleving als geheel. Dat gold in elk geval voor de politieke elite uit de verschillende zuilen.⁵³ Men was behalve christen, ondernemer, arbeider of iemand van stand, steeds ook medeburger en had als zodanig een idee over hoe het beter kon met de nationale gemeenschap.

Dit medeburgerschap verdwijnt in identiteitspolitiek. Identiteit speelt nu

een veel exclusievere en veel venijniger rol. Niet de maatschappelijke identiteit – wie ben ik te midden van anderen? – maar erkenning van een eigen identiteit, van een individu of een groep, staat centraal. Steeds is het aangrijpingspunt een breuklijn tussen groepen en niet de mogelijkheid tot verbinding. De onderlinge verhouding van mens tot mens of van groep tot groep raakt uit het zicht, en daarmee raakt de samenleving als geheel uit het zicht. Identiteitspolitiek is gericht op de bevestiging van het verschil. Dat doet een politieke gemeenschap uiteenvallen tot losse delen die weinig verband met elkaar houden.

Sjibbolet

Identiteitspolitiek overbrugt scheidslijnen niet, maar verscherpt ze. Dat maakt van politiek een *zero-sum game*. De ene groep kan alleen maar winnen – aandacht of erkenning krijgen – ten koste van de andere groep. Denk aan het debat over de schuldvraag rond het Nederlandse slavernijverleden. Als de ene groep alleen maar kan winnen, door erkenning af te dwingen van een andere groep die dat niet wil, dan ontbreekt de *middle ground*. Zonder *middle ground* valt de samenleving uiteen in losse groepen. In politiek opzicht is dat terug te zien in groeiende polarisatie. Die maakt het ingewikkeld om tot een werkbare coalitie te komen. Om tot resultaten te komen moet je de ander ook iets gunnen, en soms iets van jezelf op durven geven. Voor politieke legitimiteit en draagvlak is weliswaar een beroep op identiteit nodig, maar wanneer die identiteit vooral tegen anderen in stelling wordt gebracht, wordt het moeilijk om samen iets te bereiken. Denk ook aan een Nederlandse minister die Europese besluitvorming expliciet uit moeten leggen in het belang van Nederland. Diezelfde minister moet in Europa, hoezeer hij het ook oneens is met de gedane voorstellen, niet bekend komen te staan als 'Mr. No', want dan krijgt hij weinig meer voor elkaar.

In de politiek hebben we te maken met verschillen. Voor een werkbare omgang met die verschillen is het nodig dat het 'spel' niet te persoonlijk wordt. Als erkenning van de eigen identiteit echter tot inzet wordt gemaakt van politieke strijd, dan wordt politieke onenigheid iets dat direct raakt aan personen. Dat maakt de ruimte voor verschil van mening wel erg beperkt. Het met iemand oneens zijn, verwordt namelijk impliciet tot een aanval op diens persoonlijke identiteit. Politieke oordeelsvorming wordt daarmee tot sjibbolet: standpunten worden tot toetssteen over of iemand oké is of niet. Exemplarisch is hier de grote maatschappelijke verontwaardiging over de Nashville-verklaring, tot het Openbaar Ministerie aan toe. De reacties op de weliswaar ongelukkige verklaring

vormden een eigentijdse encenering van het middeleeuwse schavot. Elke ruimte voor verschil van inzicht werd afgeknepen.

Identiteitspolitiek is daarom zo giftig, omdat het verschil van inzicht meteen beladen maakt. Het gaat immers over iets wat mensen onmiddellijk op zichzelf betrekken. Niet voor niets wordt identiteitspolitiek veel geassocieerd met politieke correctheid. Als onze onderlinge burgerschapsrelatie staat of valt met of ik behalve begrip ook *goedkeuring* geef aan het leven dat de ander leidt, dan is dat burgerschap wel erg smal en de politieke ruimte voor afwijkende inzichten wel erg nauw.

Rousseau

Identiteitspolitiek blijkt een weinig vruchtbare opstelling in het politieke debat. Het ligt dan ook voor de hand om van de weeromstuit identiteit helemaal geen rol te laten spelen in politiek. Identiteit is immers maar een splijtzwam. Kan politiek niet gewoon de verbondenheid van alle mensen propageren?

Dit motief doet zich in politieke gedaante voor als het kosmopolitisme. Klassiek kosmopolitisme is terug te vinden in Immanuel Kants gedachte van de eeuwige vrede.⁵⁴ Kant wilde de vrede tussen verschillende volken bevorderen en onderzocht daarom de mogelijkheden voor een wereldwijde rechtsgemeenschap. 'Het is nu met de toename van de (...) gemeenschap onder de volkeren van de aarde zover gekomen dat de schending van het recht op één plaats van de aarde overal gevoeld wordt', schrijft Kant in 1795.⁵⁵ Ook de hedendaagse kosmopoliet voelt zich eerst en vooral verbonden met (de rechten van) alle mensen in plaats van met een specifieke politieke gemeenschap. Of het nu gaat om vluchtelingen in Afrika of minderheden in China, een kosmopoliet voelt verbondenheid met mensen waar zijn hart sneller voor gaat kloppen, los van welk politiek verband dan ook.⁵⁶ Universele waarden als respect, naastenliefde, tolerantie en acceptatie staan daarbij hoog in het vaandel. De kosmopoliet belijdt liefde voor alle mensen en voor de mensheid als geheel.

Voor de kosmopoliet is identiteit niet iets dat geldt als afbakening of onderscheiding. De kosmopoliet vereenzelvigd zich wel met iets, maar dan met het geheel, met het universele. De vraag is echter of dat politiek gezien een houdbare en werkbare positie is. De achttiende eeuwse filosoof Jean-Jacques Rousseau stelde dat er slechts een dunne scheidslijn loopt tussen liefde voor allen en liefde voor niemand, oftewel onverschilligheid. In een vlijmscherp commentaar bekritiseert hij de ambivalente houding van de kosmopolieten van zijn dagen.

'Wantrouw de zogenaamde kosmopolieten die in de diepten van hun boeken de plichten zoeken die ze thuis beneden hun waardigheid. Dit soort filosofen belijden liefde voor de Tartaren om verschoond te blijven van het liefhebben van hun naasten.'⁵⁷ Liefde voor de mensheid is mooi, maar niet als het over de hoofden van de concrete naaste – de buurman of de politieke tegenstander – heen gaat. Als alles en iedereen je even lief is, gaat iets of iemand je dan nog daadwerkelijk aan het hart? Hoe krijgt de liefde voor de mensheid concreet gestalte? Waar gaan de handen uit de mouwen?

Als er voor identiteit als onderscheidend element helemaal geen rol is in de politiek, leidt dat eveneens tot een verlies aan maatschappelijke ademruimte. Waar identiteitspolitiek verschillen tussen mensen opblaast tot onoverkomelijke barrières, daar doet 'kosmo-politiek' alsof die verschillen er helemaal niet toe doen. Maar als het in politiek alleen nog maar over 'wij' gaat, zonder dat er een 'zij' is, welke ruimte is er dan nog voor verschil van inzicht? Als verschillen helemaal niet van belang zijn, wat doet mijn individuele bestaan of ons groepsgevoel er dan eigenlijk toe? Waar de verschillen politiek niet meer relevant zijn, daar verwordt politiek tot techniek: er hoeft immers alleen nog maar uitvoering gegeven te worden aan wat 'wij allemaal' willen. Technische politiek, ook wel technocratie, geeft alle macht aan ambtelijke uitvoerders. Zonder het levendige democratische debat verdwijnt echter de betrokkenheid en, op den duur, ook het draagvlak – denk aan de populistische revolutie die de Europese Unie doormaakt.⁵⁸

Kosmopolitisme als antwoord op identiteitspolitiek biedt dus geen houvast. Eigenlijk leidt ze tot hetzelfde resultaat als identiteitspolitiek, want ook bij kosmo-politiek valt de politieke gemeenschap uiteen in losse delen en verdwijnt de onderlinge samenhang. Het simpele feit mens onder mensen te zijn, biedt te weinig aanknopingspunten voor een politieke gemeenschap. Pas wanneer dat mens-zijn *invulling* krijgt, ontstaat er verbinding en gemeenschap. Daar laat identiteit van zich spreken. Identiteitspolitiek schiet hierin door, maar een vlucht in kosmopolitisme biedt ook geen antwoord.

Zacht verschil

Het vinden de juiste mate van identiteit in de politiek vergt evenwichtskunst. Identiteit is niet onbelangrijk, en politiek zonder identiteit is zielloos. Tegelijkertijd vergt politieke omgang met verschil dat we het belang van identiteit weten te relativeren. Hoe bewaren we het evenwicht tussen identiteitspolitiek en kosmopolitisme? Hoe bouwen en bewaren we de samenleving, en voorkomen

we dat die uiteenvalt in los zand?

Wonderlijk genoeg spreekt de Bijbel over christenen die één zijn in Christus. Een christelijke identiteit is dan ook een vereenzelviging of zelfs een eenheid met Jezus Christus. Dat betekent niet alleen dat christenen zich vereenzelvigen met Jezus en daarmee met Gods liefde, maar ook dat de eenheid van hun bestaan in Christus ligt. Dat doortrekt voor christenen alle andere verhoudingen die ze hebben, ook hun politieke. De Kroatische theoloog Miroslav Volf werkt dit in een mooi essay over christelijke identiteit uit als ‘zacht verschil’.⁵⁹ Christenen zijn mensen die opnieuw geboren zijn. Daarom leven ze in zekere zin als vreemdeling op aarde. Dat vreemdelingschap wil niet zeggen dat ze geen betrekkingen hebben met hun medeburgers. Veeleer bestaat het christelijke vreemdelingschap er volgens Volf in dat christenen als vreemden ten opzichte van hun eigen oude, wereldse, leven staan. Christenen zetten zich af tegen hun ‘oude leven’, dat een negatie of een tekort betekende. Hun ‘nieuwe leven’ is een affirmatie, het is het goede leven zelf.

Daarmee is de christelijke identiteit niet gericht tégen anderen. Christenen leven vanuit een nieuwe hoop, een hoop die in hen is. Die hoop is er reeds; christenen zijn als het ware reeds gearriveerd. Ze ontleen hun identiteit niet aan het onderscheid met anderen, of het afzetten tegen anderen. ‘They have no need either to subordinate or damn others, but can allow others space to be themselves.’⁶⁰ Het anders-zijn ligt besloten in iets buiten dit leven. Het hoeft dus niet steeds bewerkstelligd te worden, bijvoorbeeld in de politiek. Dat betekent een ‘zachte’ opvatting van identiteit, ook in politiek opzicht. ‘To be a Christian means to live one’s own identity in the face of others in such a way that one joins inseparably the belief in the truth of one’s own convictions with a respect for the convictions of others. The softness which should characterize the very being of Christians (...) must not be given up even when we are (from our own perspective) persuaded that others are either wrong or evil.’⁶¹

Het verschil hoeft voor christenen niet steeds benadrukt te worden, zoals bij identiteitspolitiek, want er hangt niets van die bevestiging of ontkenning af. Het verschil is er al. Tegelijkertijd is het verschil niet onbelangrijk, zoals bij kosmopolitisme. Christenen houden onvoorwaardelijk vast aan de waarheid van hun eigen overtuigingen, omdat die gronden op de hoop die in hen is.

Full people

Hoe kan christelijksociale politiek evenwichtig opereren in een tijd waarin

identiteit en politiek een spannende combinatie vormen? Volf maakt duidelijk dat een christelijke identiteit rust in iets buiten de politieke werkelijkheid zelf. Ze wordt dus niet eerst en vooral bepaald door afbakening ten opzichte van anderen. Jezelf identificeren door je vooral af te zetten tegen anderen getuigt van intellectuele armoede en is niet bevorderlijk voor het democratische samenleven. Daarmee vormt christelijksociale politiek een tegenwicht tegen identiteitspolitiek. De eigen politieke identiteit is nooit alleen iets maar tégen anderen. Sterker nog, identiteit als zacht verschil biedt zelfs alle ruimte voor anderen om anders te zijn en te denken. *Ook al hebben mensen een totaal tegenovergestelde of zelfs verwerpelijke mening, het zijn ‘full people’.*⁶² Het is de uitdaging dat te blijven zien en uit te blijven dragen in het eigen politiek handelen. Omgang met, en zelfs waardering voor andersdenkenden zijn daarom van wezenlijk belang voor onze democratie.

Om die respectvolle onderlinge omgang in politiek opzicht vorm te geven, zijn instituties nodig. Denk aan de democratische rechtsstaat, sociale zekerheid, onderwijs, politie, zorg en internationale samenwerking. Deze instituties zorgen voor vrede, welvaart en veiligheid – de basisvoorwaarden voor een duurzaam goede omgang met elkaar. Het goede leven is het leven dat gedeeld wordt. Het wordt dus nooit alleen maar in één maatschappelijke groep gevonden. Er is altijd sprake van ‘gemeene gratie’. De christelijksociale traditie is daarom ook steeds gericht geweest op het bewaren van goede onderlinge verhoudingen, en daarbij past het koesteren van instituties die dat belichamen. Werken aan gemeenschap in tijden van identiteit en globalisering betekent werken aan behoud en verbetering van onze gemeenschappelijke instituten. Ze staan voor een omvattend iets en benadrukken overeenkomst in plaats van verschil. Daarmee bieden ze tegenwicht in een tijd waarin velen vluchten in een eigen, strijdbare identiteit.

In het zoeken van evenwicht in een tijd van overspannen identiteitsdenken is ook politieke stijl een belangrijke factor. Niet alleen de inhoud van de boodschap is van belang, ook de manier waarop die wordt gebracht. In die stijl kan ruimte voor anderen worden gelaten of niet. In die stijl kan aan een gemeenschap worden gebouwd of niet. Een christelijksociale stijl van politiek bedrijven zal onderscheidend zijn. Niet door zich af te zetten tegen anderen, maar door ten positieve op te vallen. Het valt op wanneer, zoals Volf beschrijft, ‘het geloof in de waarheid van de eigen overtuigingen’ gepaard gaat met ‘respect voor de overtuigingen van anderen’.⁶³ Betrouwbaar, respectvol, open, coöperatief en eerlijk zijn zomaar een paar termen die hierbij horen. In tijden van globalisering en identiteit is de manier waarop je bijdraagt aan de politieke gemeenschap minstens zo belangrijk

als de inhoud van je bijdrage. Met de inhoud van je bijdrage zal de ander wellicht niet worden overtuigd. Door de stijl waarmee die gebracht wordt kan er echter wel degelijk verbinding ontstaan.

In een tijd van globalisering en identiteitspolitiek staat de verbinding onder druk. Die verbinding hervinden vraagt om een evenwicht tussen afstand en nabijheid, om de ander anders te laten zijn zonder hem helemaal los te laten. Vergelijk het met het samenleven van burens. Een goede buur, zo luidt een vaak aangehaald grapje, glimlacht naar je over de schutting maar klimt er niet overheen.⁶⁴ Als identiteit te belangrijk wordt in de politiek, verdwijnt de ruimte voor verschil. De spreekwoordelijke buurman klimt daarmee over de schutting en trekt zijn leven door naar jouw achtertuin. Dat kan nogal beklemmend zijn. Met een buurman die nogal op zichzelf is en zich terugtrekt achter hoge schuttingen ervaar je echter ook weinig verbinding. Samenleven vraagt om gerichtheid op elkaar. Dat vraagt om ‘zachte verschillen’, verschillen die bestaan met respect en ruimte voor de ander. Willen we recht doen in tijden van verschil, dan zullen we moeten leren goede burens te zijn. Zonder glimlach gaat het niet.

Oefening in Heimat

‘Globaliteit brengt ons met steeds meer werkelijkheid in aanraking en het is moeilijk hierbij de soevereiniteit te bewaren.’

- Rüdiger Safranski ⁶⁵

Klimaatverandering, oorlog in Syrië, populisme, smeltende poolkappen, migratie, Trump, terrorisme, ebola, *cyberwar*, de werkelijkheid laat ons niet met rust. Een continue stroom aan nieuws en beelden vraagt onze aandacht. We leven in een wereld waarin veel urgent is. Afstand lijkt nauwelijks een rol te spelen in onze *global age*. Alles komt dichtbij. Globalisering brengt daarom een bepaalde druk met zich mee: de druk van steeds meer werkelijkheid. We spreken bijvoorbeeld over druk op Europese buitengrenzen, druk op de arbeidsmarkt of de druk om te blijven innoveren, maar ook de globale politieke werkelijkheid als zodanig kan als druk worden ervaren. Er is veel aan de hand – vluchtelingen crises, honger, politieke verschuivingen – en we lijken overal wat mee te moeten doen. Er wordt constant een beroep op ons gedaan. Waar vinden we rust?

Huis en wereld

In voorgaande essays ging het over het belang van politieke gemeenschap. Die vraagt om een zekere onderlinge harmonie, om het betrokken zijn op elkaars zorgen, en om een bepaald politiek ethos. Als het gaat om het hoofd bieden aan de druk van globalisering zijn dat noodzakelijke, maar nog geen voldoende voorwaarden. Er is ook aandacht nodig voor de politiek-psychologische kant van globaliseringsvraagstukken. Een persoon kan door een overmaat aan druk en prikkels burn-out raken. Voor diegene wordt het te zwaar om ‘iemand te zijn’.⁶⁶ Het leven verliest zin en samenhang. Kan een samenleving ook burn-out raken? Het lijkt er soms wel op. Als gevolg van globaliseringsdruk kan de politieke gemeenschap niet langer ‘zichzelf’ zijn en biedt ze geen betekenis of samenhang meer. Dat leidt tot gevoelens van ontheemding en vervreemding.

Kan politiek er iets aan doen dat een gemeenschap betekenis en samenhang verliest? Ja, dat kan. Politiek gaat over het leven in een publiek verband. Een publiek verband wil zeggen dat er iets ontstaat dat groter is dan een toevallige verzameling individuen. Niet voor niets wordt dit vaak vergeleken met een huis. Wat het samenleven van verschillende mensen onder één dak bijzonder maakt is het sociale verband dat ontstaat. Er ontstaat een *eigen* plek, dat wil zeggen iets dat bestaat in en door de mensen die er deel vanuit maken. Het huis wordt daarbij meer dan een verzameling losse ingrediënten. Het wordt een ‘dragend’

verband, dat wil zeggen iets dat medebepalend is voor de mensen die er onderdeel vanuit maken. Dit geldt helemaal waar een huis een thuis is. Naar de analogie van het huis kan ook politiek zo’n dragend verband zijn.

Politiek is voor velerlei uitleg vatbaar – het is een botsing van belangen, het is een gezamenlijk zoeken naar het goede, het is de voortzetting van oorlog met andere middelen – maar het is steeds ook het creëren van een gemeenschappelijk huis. Huis staat in dit verband voor een plek die ‘eigen’ is. Een plek die duurzaam is en betekenis biedt. Dat geldt zowel in ruimtelijke zin (de fysieke plek van leven) als in temporele zin (de historie). Door een politiek verband staan mensen in verhouding tot andere mensen en tot de buitenwereld. Bovendien geeft een politiek verband ‘vorm’ aan de geschiedenis, doordat allerlei historische ontwikkelingen gepercipieerd kunnen worden vanuit de eigen omgeving. Het politieke huis of zelfs het politieke thuis vormt zodoende iets van waaruit men de werkelijkheid of de wereld tegemoet treedt.⁶⁷

In de negentiende eeuw werd de moderne natiestaat zo’n huis. Bij uitstek de moderne natiestaat is een plek waar tijd en ruimte gekanaliseerd worden zodat er leefbare verhoudingen ontstaan. Geschiedenis werd nationale geschiedenis, ruimte werd Nederlands grondgebied, mensen werden medeburger. Binnen het statelijke domein raakten mensen op elkaar betrokken in een nationale samenleving en ontstond er zelfs zoiets als georganiseerde solidariteit in de twintigste eeuwse verzorgingsstaat. De natiestaat gaf, en geeft, begrenzing, duidelijkheid en identiteit. We kijken met elkaar naar Nederlands nieuws. We voelen ons betrokken op Nederlandse politiek of Nederlandse sporters. Een ongeluk met Nederlandse slachtoffers doet ons meer dan een ongeluk zonder Nederlandse slachtoffers. Nederland is de plek van waaruit we leven in de wereld.

Door globalisering lijkt er echter verschraving van die plek op te treden. Is Nederland inderdaad nog wel een huis waarin we wonen en waarin we het goede leven met elkaar delen? Zo eigen voelt het vaak niet meer. Door globalisering raken we in toenemende mate betrokken op de wereld als één geheel. Nederland lijkt soms te verworden tot slechts een bestuurslaag – we kunnen het niet alleen af – in plaats van een betekenis horizon. Ontwikkelingen op veel groter schaal dan Nederland vinden hun weerslag in de eigen samenleving. Denk aan klimaatverandering, migratie of internationale veiligheid. Globalisering doet onze ‘stadsmuren’, of in het geval van Nederland de spreekwoordelijke dijken, afbrokkelen en brengt ons ‘out in the open’. De grenzen van Nederland als huis bieden daarmee minder duidelijkheid, identiteit en thuisgevoel dan voorheen.

Dit is terug te zien in het politieke spraakgebruik als het gaat om het begrip 'Nederland'. Er is weliswaar grote overeenstemming over welke elementen belangrijk zijn voor de Nederlandse identiteit, maar we kunnen tegelijk flink botsen over de invulling daarvan.⁶⁸ Het gemeenschappelijke heeft plaatsgemaakt voor een permanent debat over de gemeenschap. De politieke gemeenschap is niet langer een vanzelfsprekend publiek bezit, veeleer wordt het een strijdbegrip. Zo ziet de één 'Nederland' als iets dat we kwijt dreigen te raken of zelfs al verloren zijn. Voor de ander is 'Nederland' iets om mee te schermen in het onderscheid tussen de ene groep en de andere. Voor een derde is het van de weeromstuit iets waarvoor hij zich schaamt, omdat het staat voor provincialisme en een gebrek aan solidariteit. De verbinding staat onder druk.⁶⁹

De politieke gemeenschap die een thuis in de wereld vormde, lijkt haar thuis-biedende eigenschap te verliezen. Hoe hervinden we een huis, een dragend politiek verband dat richting en houvast geeft in de wereld? Een veelgehoord antwoord op die vraag is dat we 'voorbij Nederland' moeten bouwen aan een nieuw huis. Dat kan bijvoorbeeld door in te zetten op versterking van de Europese Unie. Het is echter de vraag of dat antwoord de veranderingen die de huidige globalisering teweegbrengt diep genoeg peilt. Globalisering gaat over meer dan alleen schaalvergroting. Niet voor niets verwijst het woord naar de globe, het geheel van de aardsfeer. Een beweging die het geheel van die sfeer aangaat, doet ook iets met de leefwereld van de mens die daarin leeft. Dat vergt enige uitleg, en omdat een beeld vaak meer zegt dan duizend woorden, is het zinnig om deze verandering te vangen in een denkbeeld. Iemand die dat op treffende wijze doet is de Duitse filosoof Peter Sloterdijk.

Kristalpaleis

Globalisering zorgt voor versmelting van levenssferen. Die versmelting raakt niet alleen maatschappelijke sfeer als de economie of de cultuur, maar ook de leefruimte van de mens zelf. Peter Sloterdijk heeft hier bijzondere aandacht voor wanneer hij schrijft over globalisering.⁷⁰ Door globalisering staan de zaken in deze wereld minder op zichzelf, maar zijn ze wereldwijd verbonden. Dat geldt niet alleen voor dingen die mijn leven beïnvloeden – denk aan een AZC in mijn wijk als gevolg van een oorlog ver weg – maar ook voor mijn leven zelf.

Sloterdijk verwoordt dit in filosofische taal als hij zegt dat het meest in het oog springend effect van globalisering is 'dat ze het antropologisch meest onwaarschijnlijke, het voortdurend rekening houden met de verre ander, de

onzichtbare concurrent, de reservoir-vreemde, tot norm verheven heeft.⁷¹ Onze leefwereld wordt steeds groter, of anders gezegd, onze leefwereld gaat steeds vaker samenvallen met de wereld als zodanig. Er is steeds meer dat onze aandacht vraagt. Denk aan de kap van Braziliaans regenwoud of aan een terroristische aanslag in Australië, gebeurtenissen die anders dan in vroeger tijden nu ongeveer *realtime* gevolgd kunnen worden en die hier mede het politieke debat bepalen.

Om duidelijk te maken wat deze ontwikkelingen betekenen, gebruikt Peter Sloterdijk een beeld. Hij vergelijkt het leven in deze *global age* met het wonen in een kristalpaleis, oftewel een huis van glas. Door versmelting van levenssferen hangen ontwikkelingen in een geglobaliseerde wereld steeds meer samen. Datgene wat eerst achter de horizon lag – denk nog even aan het Braziliaanse regenwoud of de aanslag in Australië – wordt nu zichtbaar in 'mijn' wereld omdat het van toepassing wordt op mij. Steeds meer zaken worden zichtbaar, openbaar en ook publiek. Dat wil zeggen: er is steeds meer dat raakt aan mijn leven.

En die beweging gaat twee kanten op, want waar er steeds meer is dat raakt aan mijn leven, daar geldt tegelijkertijd ook dat mijn leven steeds meer raakt aan de dingen. De globale werkelijkheid komt meer naar binnen, en mijn leven is meer verbonden met de wereld buiten mij. Het 'eigen' leven wordt als het ware opgeslokt door het grotere geheel. Het raakt er immers inherent mee verbonden. Wij worden geacht klimaatbewust te leven, solidair te zijn met vluchtelingen die de Middellandse Zee oversteken, te geven om arme mensen ver weg, of iets te vinden van de president van een land aan de andere kant van een oceaan. Alles doet mee, ik ook. Alles wordt als het ware doorschijnend: het leven wordt een kristalpaleis.

Deze globaliseringsontwikkeling maakt het lastig om ons af te sluiten. Mijn individuele leven staat door globalisering steeds minder 'op zichzelf'. Het hangt steeds meer samen met het globale gebeuren. En dat zorgt voor ontheemding. Letterlijk betekent dat: het verdwijnen van een 'heim' of een huis. En dus komt het thuisgevoel onder druk te staan. Globalisering betekent voor Sloterdijk dan ook het verlies van het menselijke vermogen de wereld tegemoet te treden vanuit een eigen positie. We worden door globalisering de wereld ingetrokken. In de woorden van Sloterdijk: 'De mensen zijn voor zichzelf buitenstaanders geworden'.⁷² De dingen laten mij niet meer met rust, en dus wordt het moeilijker om rust of geborgenheid te vinden.

Dat leidt tot stevige vragen over zin en betekenis. Wat is mijn plek in het grotere geheel? Wie ben ik in deze wereld en wat doet mijn (manier van) leven

ertoe? Wat doet mijn individuele keuze om bijvoorbeeld plastic afval te scheiden of om niet te vliegen ertoe op wereldschaal? Het individuele of het deelbelang raakt uit beeld in het grote globaliseringsverhaal. We lijken op te gaan in het geheel, en dat maakt ons futiel. De Nederlandse inspanning om de opwarming van de aarde tegen te gaan is slechts goed voor 0,0003 graden minder opwarming wereldwijd. Waarom zouden we ons eigenlijk überhaupt druk maken? Wat heeft onze inzet voor zin?

Een kristalpaleis mag betoverend mooi zijn, een thuis biedt het niet. Want op een plek waar steeds meer dingen 'binnen' zijn, begint het onderscheid tussen binnen en buiten te vervagen. In een globaliserende wereld verliest afstand aan betekenis, maar daarmee ook het begrip 'nabijheid'. Want als alles nabij is, want betekent nabijheid dan? Als er geen betekenisvol verschil meer is tussen dat wat nabij of belangrijk is en dat wat ver weg of onbelangrijk is, raken we het overzicht kwijt. Globalisering kan dan ook zorgen voor een gevoel van verlorenheid in het grote geheel. We voelen ons ontheemd: weggeraakt van een uitvalsbasis of van een thuis. Dat kan tevens een aantasting zijn van ons vermogen om bewogen mens, om een naaste te zijn. Wat 'beweegt' ons nog als alles, en tegelijkertijd niets meer nabij is? Waar beginnen we met de aanpak van de klimaatcrisis, met het helpen van vluchtelingen of het zorgen voor een eerlijker welvaartsverdeling?

Een antwoord op de ontheemding door globalisering is dus niet zomaar gegeven door de oproep een nieuw huis te bouwen. Ontheemding is niet alleen maar een gevolg van schaalvergroting of politieke verandering, het is ook inherent aan de huidige globalisering. Kunnen we iets doen aan onze situatie? Hoe hervinden we een thuis in onze *global age*? Hoe voorkomen we zelf te versmelten in een globaal geheel?

Spreken

Het bouwen en bewonen van een huis geeft samenhang en duurzaamheid aan ons bestaan. Dat geldt ook in politieke zin. In haar Groenlezing voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie stoft Beatrice de Graaf hiervoor een in onbruik geraakt wordt af, te weten het begrip *Heimat*.⁷³ De Graaf signaleert een verlangen naar *Heimat* en begrijpt dit als een verlangen naar veiligheid en geborgenheid. *Heimat*, zo stelt De Graaf, is 'de ruimte en plaats waar iemand is geboren, het is tevens de plaats waar iemand via de lijn van de geschiedenis, dus in de tijd, aan verbonden is (...), maar het is bovenal de plaats waar iemand zijn sociale tehuis vindt, waar gemeenschap bestaat en waar iemand door zijn sociale

bindingen wordt beschermd en geborgenheid vindt.⁷⁴

We hebben een plek of uitvalsbasis nodig om betekenis te vinden en te creëren in deze wereld. In politiek opzicht is de vraag: hoe kunnen we bijdragen aan het ontstaan van die plekken? De Graaf noemt dit in haar lezing *beheimatung*: het tot een thuis maken van de omgeving die we met elkaar delen. Hoe leren we gemeenschap en een naaste te zijn in de politiek? Kunnen we in de politiek iets hervinden van een thuis, enerzijds om ons thuis te voelen en anderzijds om een thuis te kunnen bieden aan anderen?

Twee elementaire ingrediënten van politiek zijn spreken en handelen.⁷⁵ In allebei kan een politicus bijdragen aan *beheimatung*. In zijn afscheidsbrief aan de Tweede Kamer schreef Arie Slob dat hij er in zijn Kamerwerk steeds meer achter gekomen is hoe groot de impact is van woorden. 'Het is mijn oprechte verlangen en inzet geweest om ook in dit parlement woorden te spreken waar mensen in konden wonen', schrijft Slob.⁷⁶ Politici kunnen alleen al in hun spreken bijdragen aan *beheimatung*. Spreek je woorden die verschil en onenigheid benadrukken, of is je spreken gericht op het bewoonbaar maken van de politieke ruimte? Is er ruimte voor de ander in je politieke spreken? Spreek je een taal waar anderen zich in kunnen herkennen? Taal is het politieke medium bij uitstek, want in onze woorden scheppen we een verhouding tot anderen. Het doet er dus nogal toe wat voor woorden je spreekt. In het spreken kan een politicus bijdragen aan het *heim*, of juist aan het unheimische van een politieke gemeenschap.

In woorden scheppen we ook een verhouding tot de wereld. Taalgebruik geeft iets prijs van hoe je in de wereld staat en wie je daarin zelf wilt zijn. Als het individu geen tegendruk geeft, geen eigenstandig oordeel vormt, doet globalisering zich voor als autonoom proces waarop we geen invloed hebben. Argumenten als 'Dat is nodig anders missen we de aansluiting...' of 'Het is niet meer van deze tijd dat...' zijn hier voorbeelden van. Hier wordt de ontwikkeling van tijd en wereld iets dat los staat van de mens, iets waar we geen invloed op hebben. Dit fatalistische of technocratische denken zorgt voor gevoelens van ontheemding. Welke ruimte is er immers nog voor mij en mijn eigen ideeën? Denk aan de discussies over Europa, migratie of het klimaat. De snelheid van verdere Europese integratie moet een keuze zijn, geen historische wetmatigheid. Het aantal vluchtelingen dat we opvangen, de manier waarop we klimaatverandering tegen willen gaan, het zijn *politieke* besluiten, geen autonome processen die buiten ons omgaan.

Mechanische of al te functionele taal laat geen ruimte voor bezieling. Niet voor de eigen bezieling en niet voor die van een ander. Politiek die thuis wil geven, moet ruimte laten voor deze bezieling. Dat betekent aan de ene kant zelf keuzen

durven maken en daar rekenschap van willen geven aan iedereen. Aan de andere kant betekent dit ook het oordeel van anderen serieus willen nemen. Hoezeer we het ook met de ander oneens mogen zijn, het standpunt van de ander mag nooit worden gereduceerd tot slechts een product van zogenaamd autonome maatschappelijke ontwikkelingen ('populisme', 'verrechtsing', 'nationalisme'). Het oordeel van de ander is steeds ook een eigenstandig oordeel, waar bezieling en dus een echt mens achter schuil gaat. Dat blijven zien, betekent dat er ruimte blijft voor de relatie en voor medemenselijkheid, en dus voor het *heim*, voor nabijheid.

Handelen

Behalve in het spreken, kan *beheimatung* ook tot uitdrukking komen in politiek handelen. Dat kan bijvoorbeeld in de uiting van een bovengemiddelde waardering van de eigen industrie en maatschappelijke infrastructuur. Zeker waar deze een publiek belang dienen – denk aan de energievoorziening of de zorg – mogen deze best beschermd worden. De trend lijkt na jaren van liberalisering ook deze kant op te gaan, getuige de bezinning op bescherming tegen Chinese industriepolitiek, de roep tot uitzondering van de zorgsector van de Europese aanbestedingsregels en de recente verhoging van het staatsaandeel in KLM in Nederland. Oud-senator Roel Kuiper deed eerder al onderzoek naar de gevolgen van liberalisering in Nederland. Veelzeggend is het dat hij hierbij spreekt van 'privatiseringsverdriet'. Kuiper houdt dan ook een pleidooi voor *de terugkeer van het algemeen belang* en stelt voor diverse vitale elementen in de maatschappelijke infrastructuur beter te borgen.⁷⁷

Voor *beheimatung* moet er in politieke besluiten ook ruimte zijn en blijven voor de eigenheid van een politiek-culturele gemeenschap, lokaal, regionaal of op welk niveau dan ook. Het gaat daarbij met name om handelingen die uitdrukking geven aan wat die gemeenschap tot eenheid maakt. Denk aan taal, religie, geschiedenis en staatkundige ontwikkeling. Zo mag bijvoorbeeld in de buitenlandpolitiek best uitdrukking worden gegeven aan bijzondere verwantschap met specifieke andere landen. We proberen met iedereen goede contacten te onderhouden, maar met sommige landen voelen we meer verwantschap dan anderen, bijvoorbeeld vanwege een bijzondere historische band. Ruimte voor eigenheid mag ook naar voren komen in een bovengemiddelde waardering van de eigen taal, bijvoorbeeld in het academisch onderwijs of in taaleisen voor bijstandsuitkeringen.

Een andere manier waarop politiek handelen bij kan dragen aan *beheimatung* is door plekken van rust te creëren. Onrust is inherent aan globalisering. Het leven in een huis van glas is nooit afgesloten en de stroom prikkels is niet-aflatend. Dat maakt *unheimisch*: het wordt lastiger voor mensen om 'bij zichzelf' te zijn. Deze druk geldt niet in de laatste plaats het politieke bedrijf zelf. Kamervragen zijn al ingediend terwijl gebeurtenissen zich nog ontvouwen en gevraagd naar wat ze het meest wennen vinden, geven veel nieuwe politiek leiders als antwoord dat ze altijd 'aan' moeten staan.⁷⁸ Het is belangrijk elkaar rust te gunnen en onszelf aan te sporen die wat vaker te zoeken. In de christelijke traditie is in die rust van oudsher voorzien doordat een speciale dag tot rustdag is gewijd. In een globaliserende netwerksamenleving kan de zondag opnieuw een baken van rust worden en bijdragen aan een thuisgevoel. Christelijke politici mogen daar best voor gaan staan. Tegelijk kunnen ze aanhaken bij andere initiatieven om rust in te bouwen, zoals het eerder door de PvdA voorgestelde recht op onbereikbaarheid.

Lokale democratie

Het zoeken van nabijheid, van *beheimatung* door politiek, vraagt ook om een herwaardering van lokale politiek. In zijn pleidooi voor het lokale wijst Sloterdijk erop dat betrokkenheid op een concrete plek in een globaliserende wereld de meest geëigende vorm van politiek is. 'Als ik mij niet provinciaal kan voelen, komt de politiek voor mij niet als beroep in aanmerking. De *res publica* functioneert slechts als een parlement van *genii loci*.'⁷⁹ Het is de binding aan een fysieke plek die een *res publica*, een publieke zaak, mogelijk maakt. In een globaliserende wereld moet dat soms opnieuw ontdekt worden. Die concrete plek waarbinnen er sprake is van een 'publieke zaak' is in de meeste gevallen de natiestaat Nederland. Maar vaker dan nu kan dit ook de lokale gemeenschap, het eigen dorp, de eigen stad of de eigen regio worden.

Herontdekking van een publieke zaak gebeurt niet van bovenaf, maar van onderop. Als mensen zich opnieuw aan anderen gaan verbinden en gezamenlijk richting willen geven aan hun leven, ontstaat een publieke ruimte. Het is wat dit betreft interessant om op te merken dat de democratie op lokaal niveau al heel oude papieren heeft.⁸⁰ Op lokaal niveau geven burgers al veel langer dan op nationaal niveau vorm aan hun gezamenlijk leven. Daar komen mensen elkaar daadwerkelijk tegen, daar hebben velen binding met de fysieke plek en kunnen mensen vanuit een *couleur locale* het hoofd bieden aan de wereld. Nu dat lang niet altijd

meer lukt vanuit de natiestaat, is het nodig dat de 'bril van uniformiteit' wordt afgezet. In een tijd van ontheemding behoeft de lokale democratie versterking.

Het versterken van de lokale democratie kan bijvoorbeeld door lokale verkiezingen niet meer landelijk op hetzelfde moment te organiseren. Daarmee wordt voorkomen dat ze een nationaal karakter krijgen. Als lokale verkiezingen op hun eigen tijd plaatsvinden, zullen ze vaker over lokale thema's gaan en zullen ze bijdragen aan het *Heimatgevoel* van burgers. En waar naar elkaar luisteren en gemeenschap vormen soms lastig is op nationaal niveau, daar gebeurt dit wel op lokaal niveau. Denk aan het maken van concrete afspraken over de intocht van Sinterklaas en het bijbehorende pietendebat. De horizon van de gemeenschap is op nationaal niveau soms ver te zoeken, waardoor het debat ontaardt. Om toch bij die gemeenschap uit te komen is het zaak dichterbij mensen zelf te beginnen. *Beheimatung* vergt daarom ook een bepaalde ontspanning: de 'nationale reflex' zal wat vaker losgelaten moeten worden.

Aansporing

Globalisering gaat gepaard met druk. Dat is de druk van *steeds meer werkelijkheid*. Dat leidt tot ontheemding en het verlies van nabijheid. Dat tegengaan vergt *beheimatung*, het vestigen en onderhouden van een politiek thuis. Dat is geen kwestie van even wat beleidsmaatregelen doorvoeren. Het vergt een voortdurende inzet voor gemeenschap. Dat kan in het spreken, in het handelen, en vooral in het zoeken van elkaar. Speelruimte hiervoor is de politiek. *Beheimatung*politiek neemt de gemeenschap niet voor lief, maar zoekt en bevestigt deze steeds opnieuw. Dat vraagt om inzet, goede wil en vooral naastenliefde. Door politiek aldus op te vatten als een oefening in gemeenschap, kan er rust worden gevonden midden in een wereld die een niet-aflatend beroep op ons doet.

We hebben elkaar nodig. In een tijd van globalisering geldt dat niet zozeer als onafwendbaar lot, maar een aansporing. Een aansporing tot oefening in *Heimat*.

Hoop voor de wereld

Een stap naar de hemel en een stap naar de hel. Zo omschreef de negentiende eeuwse dichter Isaïc da Costa de uitvinding van de boekdrukkunst.⁸¹ Met wat minder pathos kan je zeggen dat een medaille altijd twee kanten heeft en historische ontwikkelingen bijna nooit alleen maar goed of alleen maar slecht zijn. Dat geldt ook voor globalisering. Globalisering brengt stevige politieke uitdagingen met zich mee. Daarover ging het in voorgaande essays, die naar de twee-stedenanalogie van Augustinus vooral gericht waren op het leven in de aardse stad, dus het politieke bestaan. Christenen hebben daarmee van doen, en mogen bijdragen aan vrede en gemeenschap in die aardse stad. Dat doen ze echter als 'onderdanen' van de hemelse stad die een geheel eigen werkelijkheid vormt. Dat is een werkelijkheid die dwars door allerlei aardse verbanden en ontwikkelingen heen gaat. Vanuit die 'dwarse' blik is globalisering ook een kans. Door globalisering worden grenzen en barrières doorbroken en worden we op allerlei manieren geconfronteerd met nieuwe naasten. In termen van de hemelse stad biedt dat mogelijkheden om te groeien in naastenliefde en onderlinge verbinding. Globalisering gaat ook over het doorbreken van Gods Koninkrijk. Een stap naar de hemel zou Da Costa zeggen. In politiek-theologisch opzicht is globalisering daarom ook een hoopvolle ontwikkeling. Het is tegelijkertijd de kans op, en de opdracht tot het goede leven.

Het goede leven

*Moeten we belasting betalen, vroeg iemand aan Jezus en Jezus vroeg om een muntstuk, waar toentertijd de beeltenis van de keizer op stond. Toen hij die had laten zien zei Jezus dat je aan de keizer moet geven wat van hem is en aan God wat van God is.*⁸²

Globalisering is een kans op verdieping van goede gemeenschap. Dat klinkt paradoxaal: in het eerste essay van dit boek ging het erover dat globalisering de politieke gemeenschap onder druk zet. Dat blijft inderdaad het geval, en het is dan ook, zoals betoogd in voorgaande essays, van groot belang om te werken aan die politieke gemeenschap. Die politieke gemeenschap staat namelijk *ten dienste* van het samenleven van mensen. Waar de politieke gemeenschap onder druk staat, verliest ze haar dienstbaarheid. Dat maakt datgene waaraan ze dienstbaar is, het samenleven van mensen, ingewikkelder. Het is echter van belang de politieke gemeenschap op de juiste waarde te schatten, en haar dus ook niet te overdrijven. De politieke gemeenschap is nooit een doel in zich. Sterker nog, als ze dat wel wordt, kan ze de goede gemeenschap zelfs in de weg zitten.

Die goede gemeenschap heeft te maken met het goede leven. Een christelijke visie op politiek en gemeenschap kijkt dan ook altijd 'voorbij' de politieke gemeenschap. Globalisering nu biedt een kans om iets vaker voorbij de eigen politieke gemeenschap op zoek te gaan naar goede gemeenschap.

Gemeenschap is een belangrijk begrip in het christelijke denken. God openbaart zich in Jezus Christus als een God van liefde. God is liefde, zegt de Bijbel zelfs.⁸³ Waar de liefde centraal staat, is het leven dan ook goed. Liefde komt tot uiting in relaties. De christelijksociale traditie heeft daarom steeds het belang van gemeenschappen benadrukt. Hierin komt iets, al is het soms maar vaag en gebroken, tot uitdrukking van liefde en daarmee van God. Leven in gemeenschap wordt daarom geassocieerd met *goed leven*. Het goede leven is leven in verbinding, met God en met de naasten. De katholieke traditie brengt dit tot uitdrukking in het begrip *bonum commune*. Dat kan zowel vertaald worden met 'goede gemeenschap' als met 'het gemeenschappelijk goede' of 'algemeen welzijn'.⁸⁴ Anders gezegd: *bonum commune* is een situatie waarin het goede samenbindt en waarin het verbonden zijn goed is.

Globalisering is een kans op het groeien van goede gemeenschap omdat ze politieke en statelijke structuren helpt relativeren. Collectieve bindingen zoals de natiestaat, de eigen levensbeschouwelijke groepering of klasse boeten in aan kracht. Dat maakt het mogelijk over de eigen muren heen te kijken en nieuwe verbindingen te leggen. Denk aan de interreligieuze dialoog, wereldwijd en heel in het klein op lokaal niveau, die door globalisering prangend wordt en kan leiden tot onderling begrip en medemenselijkheid. Denk ook aan de politieke en maatschappelijke inzet hier in Nederland voor politieke of religieuze gevangenen elders op de wereld. Door globalisering ontstaat er ruimte voor nieuwe, meer op de persoon gerichte vormen van gemeenschap omdat ze het besef van verbondenheid met medemensen wereldwijd kan vergroten.

De Amerikaanse theoloog William Cavanaugh legt uit waarom de statelijke structuren de goede gemeenschap vaak in de weg zitten in onze tijd.⁸⁵ Cavanaugh schrijft over de politieke relevantie van de kerk in het moderne politieke landschap en hij moedigt de kerk aan om, in termen van Augustinus, niet teveel vanuit de aardse stad te denken. Christenen mogen leven en denken vanuit de hemelse stad. Dat is geen ruimtelijke of statelijke dimensie, maar iets dat dwars door allerlei aardse scheidslijnen heen loopt. Cavanaugh noemt haar dan ook performatief: de hemelse stad is geen instituut of organisatie, maar ze *gebeurt* als het goede leven. Om dat in te zien en om ons niet teveel door het aardse, statelijke leven te laten leiden is volgens Cavanaugh iets nodig dat hij 'een

hernieuwde inbeelding van de politieke ruimte' noemt.⁸⁶

Dit alles betreft Cavanaugh ook op globalisering. In haar huidige vorm is globalisering voor hem vooral een 'aards' fenomeen en een uitbreiding van statelijke en economische dominantie. 'Globalization is, in part, the hyperextension of the triumph of the universal over the local, on which the nation-state is founded.'⁸⁷ Desalniettemin gloort er hoop. Hoewel Cavanaugh dit slechts zijdelings aanstipt, laat hij wel zien dat globalisering ook een kans op het goede leven is. 'The advance of globalization has (...) eroded the nation-state's sovereignty on several fronts. This may eventually open up interesting possibilities for the reimagination of more complex political spaces.'⁸⁸ Globalisering kan nieuwe ruimte openen, en die ruimte is de ruimte voor het goede leven.

Cavanaugh gebruikt het begrip 'complexe politieke ruimte' om die ruimte voor het goede te duiden, en plaatst dat tegenover 'uniforme ruimte'. Moderne staten zijn volgens hem uniforme politieke ruimten. Dat is omdat in de natie staat de *staat* tot uitdrukking wordt van de natie. De natie, een pluriforme gemeenschap van allerlei kleinere verbanden die zich verwant weten, verwordt tot eenheid in de staat. Denk aan de 'zeven verenigde Nederlanden' of aan de verschillende religieuze en etnische groeperingen die tot eenheid werden gevormd in de moderne natie staat Nederland. In de moderne staat komen ingezetenen op geïnstitutionaliseerde, dat wil zeggen 'statelijke' wijze in verhouding tot elkaar te staan. De staat uniformeert zogezegd de natie, omdat ze de uitdrukking van haar eenheid wil zijn.

Daar is als zodanig niets mis mee. Statelijke gemeenschappen zijn nodig en belangrijk, zoals ook bleek in de eerdere essays in dit boek. Ze moeten echter niet té belangrijk worden. Cavanaugh wijst er namelijk op dat in de moderne staat ook allerlei niet-politieke vormen van gemeenschap in het teken van die statelijke eenheid komen te staan. De onderlinge verhouding van burgerschap dreigt zo bepalend te worden, dat deze de persoonlijke, relationele verhoudingen gaat overschaduwen. Als we nadenken over politiek en onze ideeën over goed samenleven, is de bepalende verhouding steeds die van het statelijk burgerschap. Meer concreet: we vinden iets 'goed' als het goed is voor de samenleving. We bieden als maatschappij ruimte, soms zelfs financieel, aan zaken die de samenleving als geheel ten goede komen. Daarmee staat menselijke gemeenschap al snel niet langer in het teken van een 'eigen goed' – denk aan verbinding, waarheid, liefde, vervulling, betekenis – maar in het teken van politieke eenheid. Onderlinge relaties tussen mensen verworden daarmee tot wat Cavanaugh intermediërende relaties noemt.⁸⁹ In politiek opzicht verwordt menselijke

gemeenschap al snel tot een schakel tussen individu enerzijds en de statelijke ordening anderzijds.

De vraag die Cavanaugh voorhoudt is of het statelijke verband hiermee voor christenen niet te gemakkelijk tot uitgangspunt of focuspunt geworden is. Dient dit het goede leven eigenlijk wel? Moderne politiek kan al snel gaan draaien om de vraag wat er eigenlijk nodig is voor de eenheid van de staat en de nationale samenleving. Politiek met zo'n statelijke bril op wordt dan al gauw immanent. Dat wil zeggen: het zicht op het hogere, het goede en het juiste raakt verloren omdat de politieke ordening zelf de plek van dat hogere heeft ingenomen. De titel van het boek van Cavanaugh luidt dan ook *Migrations of the Holy*. Is het heilige, datgene waar we ons handelen op afstemmen, met de komst van de natie staat niet eigenlijk subtiel 'gemigreerd' naar de natie staat zelf? Als dat zo is, dan staat niet langer het goede (*bonum commune*) centraal in ons politieke denken, maar is de nationale samenleving een doel in zich geworden.

Voor diegenen die politiek dienstbaar willen maken aan het goede leven, is het zinvol om de 'statelijke bril' eens af te zetten. De statelijke gemeenschap is niet noodzakelijk ook *goede gemeenschap*. Cavanaugh daagt zijn lezer dan ook uit om die statelijke structuur wat vaker te bezien als een telecomprovider. Net als een telecomprovider is de staat een grote bureaucratische organisatie die weliswaar bepaalde diensten verleent, maar die nooit helemaal waar(de) voor je geld biedt.⁹⁰ Deze relativering van het statelijke domein wordt in onze tijd mede mogelijk door globalisering. Globalisering versmelt verschillende levenssferen met elkaar tot één wereldomspannend geheel en laat daarmee de betrekkelijkheid van grenzen en collectiviteiten zien. De staat is niet heilig, evenmin als je telecomprovider. De statelijke gemeenschap en de goede gemeenschap zijn dan ook niet noodzakelijk hetzelfde.

Met een nieuwe, meer complexe inbeelding van politieke ruimte mogen we 'voorbeeld' de staat op zoek gaan naar het goede leven. Politiek handelen is daarbij niet eerst en vooral gericht op de eenheid van een statelijk verband, maar op het goede doen waar dat ook maar nodig is. Denk aan een gemeenschappelijke inzet voor het klimaat, dwars door partijpolitieke of nationale grenzen heen of aan de inzet voor vluchtelingen in een tentenkamp ver buiten de eigen landgrenzen. De nationale samenleving is niet noodzakelijk de plek waar het allemaal moet gebeuren voor christenen. Dat geeft een bepaalde ontspanning in ideologisch zwaarbeladen discussies. Dat helpt ook om juist de plekken op te zoeken waar het schuurt in de samenleving. Uitgezette asielzoekers, daklozen of zij die niet mee kunnen komen, het zijn allemaal mensen die op een of andere manier niet

zo goed in het statelijke plaatje van medeburger passen. De goede gemeenschap staat soms dwars op de nationale gemeenschap, en is in elk geval veel complexer – niet ruimtelijk maar performatief bepaald – dan die nationale politieke gemeenschap.

Met zijn ‘geef de keizer wat des keizers is’ relativeerde Jezus aardse macht en politiek. Politiek is nooit een doel in zich, en de eenheid of de macht van de staat ook niet. Globalisering biedt een kans om dat te zien. Politieke structuren, hoe nodig ook, kunnen het goede leven ook in de weg zitten. Waar globalisering dat weet te doorbreken is ze een kans op het goede leven.

Medemens

Wie is mijn naaste, vroeg iemand aan Jezus en Jezus vertelde het verhaal van een man in nood die werd geholpen door een vijand. Die vijand, de barmhartige Samaritaan, wordt door Jezus ten voorbeeld gesteld. Hij deed het goede, en toonde medemenselijkheid op het moment dat dat nodig was.⁹¹

Globalisering biedt de kans om het gemeenschappelijk goede of het algemeen welzijn te bevorderen. Dat vergt wel inzet, ook politiek gezien, en dus behelst globalisering ook een opdracht. Globaliseringsontwikkelingen verbinden ons met allerlei nieuwe naasten. Deze nieuwe naasten zijn echter niet altijd even goed zichtbaar. Veel naasten zitten verstopt achter systemen of netwerken. Denk aan kledingmakers in Bangladesh die verstopt zitten achter een kledingdistributielijn in het Westen, of aan traditionele vissers uit Mauritanië wier werk beïnvloed wordt door de komst van Europese en Chinese vistrawlers. Als er in de hedendaagse bezinning op globalisering in de brede christelijke traditie iets naar voren komt, dan is het wel dat we in de globaliseringsontwikkelingen steeds op zoek moeten naar onze medemens.

De voormalige paus Benedictus XVI verwoordt die opdracht in een van zijn encyclieken als een houding van *caritas in veritate*, liefde in waarheid.⁹² Globalisering kan wat betreft de paus niet zonder liefde. De liefde leert ons openstaan voor anderen. Waar die liefde heerst, daar is het leven waarachtig en daar voltrekt de waarheid zich. Zonder liefde is globalisering slechts een proces van economische en technologische ontwikkeling dat weinig te maken heeft met het goede leven. Globalisering is pas ‘echt en integraal’, volgens Benedictus, wanneer mensen in hun handelen de onderlinge liefde en het bestaan van de mensheid als zodanig op het oog hebben.⁹³ Ware globalisering wordt dan ook

gedreven door naastenliefde. Waar dat gebeurt is globalisering als zodanig de voltrekking van waarheid – Benedictus XVI spreekt over ‘de waarheid van het globaliseringsproces’ – omdat ze ‘de eenheid van de familie van de mensheid’ inzichtelijk maakt.⁹⁴

In een tijd waarin het vaak gaat over de verliezers van globalisering, biedt *caritas in veritate* een verfrissend inzicht. Benedictus XVI legt namelijk uit dat leven vanuit liefde in waarheid hét recept is om globalisering de baas te blijven. In de huidige globalisering, die vaak een kille en louter technische ontwikkeling is, blijkt de mens veel te vaak speelbal van globalisering. Als we echter leven en handelen volgens het inzicht dat de mensfamilie in wezen één is, kunnen we volgens Benedictus vormgevers worden van globalisering in plaats van er zelf door bepaald te worden. ‘Wij mogen geen slachtoffers zijn maar moeten vormgevers worden, door verstandig te handelen en ons te laten leiden door de liefde en de waarheid.’⁹⁵ Om dit concreet te maken, noemt Benedictus de herverdeling van rijkdom, de bevordering van ontwikkeling van de volken, zorg voor de schepping en toegang tot scholing. Willen we voorkomen dat globalisering slachtoffers kent, dan vraagt dat van ons liefdevolle inzet voor elkaar. De liefde kent immers geen verliezers.

De liefdevolle inzet voor elkaar gaat verder dan ‘leven en laten leven’. Het zoeken van iemands welzijn vraagt om het *delen* van het goede. Datgene wat jij beschouwt als het goede, kan je niet voor jezelf houden als je werkelijk om de ander geeft. Met het groeien van onze onderlinge verwevenheid, moet daarom ook de onderlinge compassie meegroeien. Deze oproep geldt in het bijzonder voor de ‘winnaars’ van globalisering. Daarop wijst een andere paus, de oosters-orthodoxe patriarch Bartholomeüs. Hij plaatst een evangelische verhouding tot globalisering in het kader van omgang met de armen.⁹⁶ ‘Als we niet meevoelen met de pijn van anderen, en slechts oog hebben of geven om onze eigen belangen, dan dragen we direct bij aan het lijden en de armoede in onze wereld’, stelt hij.⁹⁷ Wat de een bezit, kan de ander niet bezitten, en dat zou ons op elkaar moeten betrekken. Als we niet vanuit die houding leven, schrijft de patriarch stellig, ‘zijn we niet langer zoals we gemaakt en bedoeld zijn’.⁹⁸

Behalve in materieel opzicht, betekent het zoeken van de ander ook iets in immaterieel opzicht. Het vraagt dat we de ander daadwerkelijk ruimte geven. Dat betekent, in het bijzonder ook voor gelovigen, ruimte bieden voor verschil van mening en verschil van inzicht. Sterker nog, wellicht moeten we dat verschil zelfs *waarderen*. Het is de Britse opperrabbijn en denker Jonathan Sacks die dit het meest urgent verwoordt. In zijn boek *Leven met verschil* gaat hij in op de noodzaak

van pluriform denken in tijden van globalisering. 'Als we zullen moeten leven in de onmiddellijke nabijheid van het andere, zoals in ons mondiale tijdperk het geval is, hebben we meer nodig dan een aantal vastgelegde rechten, zelfs meer dan alleen verdraagzaamheid. We zullen moeten begrijpen dat, net zoals het natuurlijk milieu afhankelijk is van biodiversiteit, het menselijk milieu afhankelijk is van culturele diversiteit.'⁹⁹ Het zoeken van de ander vraagt om het respecteren en zelfs het waarderen van ieders inbreng, ook wanneer je een andere mening hebt.

Door globalisering ontmoeten we nieuwe naasten, met andere ideeën en eigen behoeften, die tegelijkertijd ook schepsel van God zijn. Jezus' verhaal van de barmhartige Samaritaan daagt uit om het goede te zoeken voor alle mensen die op ons pad komen, zelfs als we daar niet toe geneigd zijn. In een tijd van globalisering wordt de vraag op welke manier we die ontmoeting gestalte geven meer urgent dan ooit. De paus, de patriarch en de rabbijn leggen elk eigen accenten. Ze vragen aandacht voor de mensheid als geheel, voor de armen of juist voor de menselijke diversiteit. Er is echter overduidelijk een gemene deler. Elk van hen begrijpt globalisering ook als een opdracht: de opdracht van het zoeken van de ander. Pas in dat zoeken van de ander is er sprake van ware, dat wil zeggen liefdevolle globalisering.

Hoop voor de wereld

Er is hoop voor de wereld. Die hoop is Jezus Christus.¹⁰⁰ Hij zei dat je belasting aan de keizer moet betalen, maar dat die keizer geen God is. Ook vandaag de dag hoeven we de gegeven politieke ordening niet heilig te verklaren. Globalisering kan helpen dit in te zien. Zij creëert ruimte voor de goede gemeenschap, waarbij niet de mens het goede organiseert, maar de mens georganiseerd wordt, verbonden raakt, door het goede zelf. Die *bonum commune* is veel meer nabij dan de statelijke gemeenschap en doorkruist of overschrijdt tegelijkertijd welke aardse, politieke grens dan ook.

Jezus zei ook dat het goed is om lief te hebben, indien nodig zelfs je vijanden. Dat vraagt gerichtheid op hen die hulp nodig hebben. Globalisering is dan ook de opdracht om verder te kijken dan onze neus lang is en uiting te geven aan wereldwijde verbondenheid. Dat brengt aan het licht dat de mensheid in wezen één familie is. Iedereen op deze wereld is door God gemaakt en bedoeld. Dat inzicht moedigt het opzoeken en helpen van armen aan. Het kan helpen het eigen kleine gelijk te relativiseren en de ander in zijn waarde te laten, terwijl tegelijk het

gesprek over wat van waarde is wel gevoerd wordt. Met die levenshouding, een houding van liefde, is de mens geen slachtoffer, maar is hij globalisering de baas.

Jezus Christus bracht hoop voor de wereld. Die hoop mag uitgedragen worden in het zoeken van de ander en het verdiepen van de goede gemeenschap. Waar globalisering helpt om dat te doen betekent het – nog een keer Da Costa – inderdaad een stap naar de hemel.

Noten

Vergeet de vrede niet

- ¹ ChristenUnie, *Vrede zoeken, recht doen: Beginselverklaring van de ChristenUnie*. Beschikbaar op www.christenunie.nl
- ² Vgl. Manuel Castells, *The Power of Identity* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010).
- ³ Vgl. Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010).
- ⁴ Ontleend aan Peter Hagedoorn, *De vloeibare samenleving: Hoe digitalisering en globalisering de wereld veranderen* (Amsterdam: Futuro, 2017).
- ⁵ Vgl. Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty* (Cambridge: Polity, 2007).
- ⁶ Deze ‘tegenbeweging’, het zoeken naar particulariteit en afbakening, is volgens veel sociologen bijna inherent aan globalisering. Vgl. Castells, *The Power of Identity*.
- ⁷ Vgl. Hans Schmeets, *Vertrouwen op de kaart: Statistische trends* (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2018), 6.
- ⁸ Pim Fortuyn, *De verweesde samenleving: Een religieus-sociologisch traktaat* (Uithoorn: Karakter, 2002).
- ⁹ Vgl. Yasha Mounk, *The People Vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger & How to Save It* (Cambridge: Harvard University Press, 2018).
- ¹⁰ ChristenUnie, *Vrede zoeken, recht doen: Beginselverklaring van de ChristenUnie*.
- ¹¹ Psalm 85: 11, *De Bijbel* (NBV).
- ¹² Vgl. Nicolas Wolterstorff, *Until Justice and Peace Embrace* (Grand Rapids: Eerdmans, 1983).
- ¹³ Vgl. Bart Cusveller, ‘Zwaluwstaarten’ in Robert van Putten, Bart Cusveller en Rob Nijhoff (red.), *Denken om Shalom: De praktische filosofie van Nicholas Wolterstorff* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2017).
- ¹⁴ Vgl. André Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie: De RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet: Marnix van St. Aldegonde Stichting, 1992) en Roel Kuiper, *Dienstbare politiek: Voor een verantwoordelijke samenleving een rechtvaardige overheid* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2011).
- ¹⁵ Aurelius Augustinus, *De stad van God* (Amsterdam: Ambo, 2011).

- ¹⁶ Augustinus, *De stad van God*, XIX, 17 | 968.
- ¹⁷ Vgl. Oliver O’Donovan, *Common Objects of Love: Moral Reflection and the Shaping of Community* (Cambridge: Eerdmans, 2002).
- ¹⁸ Augustinus, *De stad van God*, XIX, 17 | 970.
- ¹⁹ Michael Walzer, *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality* (New York: Basic Books, 1983).
- ²⁰ Vgl. Lambert Pasterkamp en Laurens Wijmenga, ‘Zet een stap naar de ander en wordt zo samen weer eigenaar van de samenleving’, *Nederlands Dagblad* 1 augustus 2018.
- ²¹ Vgl. Walzer, *Spheres of Justice*, 31: ‘The idea of distributive justice presupposes a bounded world within which distributions takes place: a group of people committed to dividing, exchanging, and sharing social goods, first of all among themselves.’
- ²² Vgl. Paul Scheffer, *De vorm van vrijheid* (Amsterdam: De bezige bij, 2018).

Bruggen slaan

- ²³ Kabinet Rutte III, ‘Vertrouwen in de toekomst: Regeerakkoord 2017 – 2021’, 1.
- ²⁴ De Amerikaanse journalist en publicist Thomas Friedman onderscheidt tien van dergelijke processen en noemt ze ‘platmakers’. Thomas Friedman, *De aarde is plat (editie 3.0): Ontdekkingsreis door een geglobaliseerde wereld* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008).
- ²⁵ Dit is voor Friedman (2008) één van de belangrijkste elementen van de hedendaagse globalisering.
- ²⁶ Volgens Friedman globaliseren na landen en bedrijven nu ook individuen. Dat zorgt voor mondiale concurrentie. Het individu wordt consument én concurrent op de wereldmarkt. ‘Alles wat kán, zál worden gedaan, dus doe het voordat anderen het voor jou doen.’ Thomas Friedman, *De aarde is plat*, 452.
- ²⁷ Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017). Vgl. Kees Vuyk, *Oude en nieuwe ongelijkheid: Het failliet van het meritocratisch ideaal* (Utrecht: Klement, 2017) en ook Christophe Guilluy, *No Society: La fin de la classe moyenne occidentale* (Parijs, Flammarion, 2018).
- ²⁸ Middengroepen worden door de WRR gedefinieerd aan de hand van opleiding (mbo, havo of vwo als hoogst genoten opleiding), beroepstypen (routinematige arbeid, kleine zelfstandigen en hogeschoolde

handenarbeid) en inkomens (van 60% tot 200% van het mediane inkomen).

- ²⁹ Engbersen e.a., *De val van de middenklasse*, 15.
- ³⁰ Engbersen e.a., *De val van de middenklasse*, 16.
- ³¹ Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie* (Kampen: Kok, 1990).
- ³² Kuyper, *Het sociale vraagstuk*, 32.
- ³³ Kuyper, *Het sociale vraagstuk*, 41.
- ³⁴ Vgl. Alex ten Cate, Antonie Fountain en Gert-Jan Segers, 'Wijnstokken en vijgenbomen: Over ontheemding, nieuw eigenaarschap en een economie van de samenleving', *Groen 2 | 2* (juni 2018).
- ³⁵ Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken: Democratie en rechtsstaat in balans – eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel* (Amsterdam: Boom, 2018), 343.
- ³⁶ Staatscommissie, *Lage drempels, hoge dijken*, 343.
- ³⁷ Staatscommissie, *Lage drempels, hoge dijken*, 343.
- ³⁸ Vgl. de speech van Gert-Jan Segers op het ChristenUnie-congres van 9 februari 2019, via <https://www.christenunie.nl/blog/2019/02/09/Mijn-speech-op-ons-verkiezingscongres>
- ³⁹ Vgl. Casper van den Berg en Bram van Vulpen, 'Remkes faalt inzake de vertegenwoordiging van regionale belangen', *de Volkskrant* 17 december 2018.
- ⁴⁰ Wiljan van den Berge e.a., *Verdringing op de arbeidsmarkt* (Den Haag: SCP, 2018). Vgl. Eric Vrijzen, 'Gert-Jan Segers: "Arbeidsmigratie is potentieel gif"', *Elsevier* november 2018.
- ⁴¹ Wouter van Noort, 'Belastingontwijking is simpel op te lossen', *NRC Handelsblad* 10 november 2017
- ⁴² Engbersen e.a., *De val van de middenklasse*, 16.
- ⁴³ Diane Hoekstra, 'De felle tegenstanders van toen gaan het AZC in Overvecht missen', *Algemeen Dagblad* 29 september 2018
- ⁴⁴ Zie <https://plan-einstein.nl/>
- ⁴⁵ Kuyper, *Het sociale vraagstuk*, 32.

Identiteit en gemeenschap

- ⁴⁶ Thomas Hylland Eriksen, *Globalization: The Key Concepts* (Londen: Bloomsbury, 2014), 159.
- ⁴⁷ Socioloog Manuel Castells noemt globalisering en identiteit zelfs twee trends die bepalend zijn voor onze tijd. 'Our world, and our lives, are being shaped by the conflicting trends of globalization and identity', zo begint het

tweede deel van zijn trilogie *The Information Age*. Manuel Castells, *The Power of Identity* second edition (Oxford: Blackwell, 2004), 1.

- ⁴⁸ Hylland Eriksen, *Globalization*, 160.
- ⁴⁹ Vgl. Marin Terpstra, *Onenigheid en gemeenschap: Basisboek politieke filosofie* (Amsterdam: Boom, 2012), 17: 'De onenigheid moet het uitgangspunt van de politieke filosofie zijn, simpelweg omdat de mensheid geen gemeenschap is – nog niet of onvermijdelijk niet (...). Mensen verschillen in opvatting over de doeleinden van politiek en samenleving. Zouden ze dat niet doen, dan zou politiek ophouden te bestaan en alle bestuur een kwestie van middelen en dus van techniek zijn.' En ook Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam: Boom, 2010), p. 78-79: 'Indien, zoals ik geloof, de doeleinden van de mensen veelvuldig zijn en in beginsel niet allemaal met elkaar verenigbaar, dan kan de mogelijkheid van een conflict – en van tragedie – nooit helemaal uit het leven van de mens worden uitgesloten, noch uit het persoonlijke noch uit het maatschappelijke leven. De noodzaak om uit absolute eisen een keuze te maken is dan een onvermijdelijk kenmerk van de menselijke conditie.'
- ⁵⁰ Vgl. Castells, *The Power of Identity*, 68 – 69: 'For those social actors excluded from or resisting the individualization of identity attached to life in the global networks of power and wealth, cultural communes of religious, national, or territorial foundation seem to provide the main alternative for the construction of meaning in our society. These cultural communes are characterized by three main features. They appear as reactions to prevailing social trends, which are resisted on behalf of autonomous sources of meaning. They are, at the outset, defensive identities that function as refuge and solidarity, to protect against as hostile, outside world. They are culturally constituted; that is, organized around a specific set of values whose meaning and sharing are marked by specific codes of self-identification: the community of believers, the icon of nationalism, the geography of locality.'
- ⁵¹ Hylland Eriksen, *Globalization*, 158.
- ⁵² Hylland Eriksen, *Globalization*, 159 – 160.
- ⁵³ Vgl. Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam: AUP, 2008).
- ⁵⁴ Vgl. Immanuel Kant, *Naar de eeuwige vrede* (Amsterdam: Boom, 2004).
- ⁵⁵ Kant, *Naar de eeuwige vrede*, 77.
- ⁵⁶ Vgl. Ulrich Beck, *What Is Globalization* (Cambridge: Polity, 2000), 67: 'Whereas the citizen is still trapped in the framework of the national state,

the *bourgeois* acts in a cosmopolitan manner – which means that when his democratic heart throbs, his action no longer has to obey the imperatives of national loyalty.’

⁵⁷ Jean-Jacques Rousseau, geciteerd in Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens* (Amsterdam: De bezige bij, 2016), 31.

⁵⁸ Vgl. Luuk van Middelaar, *De nieuwe politiek van Europa* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2017).

⁵⁹ Miroslav Volf, ‘Soft Difference: Theological Reflections on the Relation Between Church and Culture in 1 Peter’, *Ex Auditu* nr. 10 (1994).

⁶⁰ Volf, ‘Soft Difference’, 24.

⁶¹ Volf, ‘Soft Difference’, 25.

⁶² Deze term komt van de filosoof Kwame Anthony Appiah, die het in een mooi interview met NRC-Handelsblad van fundamenteel belang voor deze tijd noemt dat we elkaar steeds ook als mens blijven zien. Ook al hebben anderen in je ogen een verwerpelijke mening, ‘they are full people’. Sheila Kamerman en Hendrik Spiering, ‘De les is: jij bent niet die geschiedenis’, *NRC-Handelsblad* 30 november 2018.

⁶³ Volf, ‘Soft Difference’, 25. Eigen vertaling.

⁶⁴ Toegeschreven aan de Amerikaanse komiek Arthur Baer.

Oefening in Heimat

⁶⁵ Rüdiger Safranski, *Hoeveel globalisering verdraagt de mens* (Amsterdam: Atlas, 2003), 132.

⁶⁶ Aldus cultuurfilosoof Maarten Coolen in een interview in *Trouw*. Bas Roetman, ‘Burn-out: als het te zwaar wordt om iemand te zijn’, *Trouw* 3 oktober 2018.

⁶⁷ Archetype van dit publiek verband is nog altijd de Griekse *polis*, de klassieke stadsstaat waarin burgers in vrijheid met elkaar spraken en besluiten namen. Vgl. Hannah Arendt, *The Promise of Politics* (New York: Schocken, 2007), 123: ‘This public space does not become political until it is secured within a city, is bound, that is, to a concrete place that itself survives both those memorable deeds and the names of the memorable men who performed them and thus can pass them on to posterity over generations. This city, which offers a permanent abode for mortal men and their transient deeds and words, is the polis’.

⁶⁸ Vgl. SCP, *Denkend aan Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2019* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2019).

⁶⁹ De belangrijkste zorg van Nederlanders betreft, desgevraagd, de manier waarop we samenleven in Nederland. Het gaat daarbij om onverdraagzaamheid, gebrek aan respect, asociaal gedrag en egoïsme. Ook blijken verschillende groepen in de samenleving sterk uiteen te lopen als het gaat om kansen, toekomstverwachting en vertrouwen in andere mensen en politieke instituties. Vgl. SCP, *De sociale staat van Nederland 2018* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2018).

⁷⁰ Peter Sloterdijk, *Het kristalpaleis: Een filosofie van globalisering* (Amsterdam: Boom, 2006).

⁷¹ Sloterdijk, *Het kristalpaleis*, 154.

⁷² Sloterdijk, *Het kristalpaleis*, 159.

⁷³ Beatrice de Graaf, *Heimat: Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid* – mr. G. Groen van Prinstererlezing 2018 (Amersfoort, Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2018).

⁷⁴ De Graaf, *Heimat*, 17.

⁷⁵ Naar Hannah Arendt en haar bespreking van het klassieke denken over politiek. Vgl. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1998), 24 – 25. ‘Of all the activities necessary and present in human communities, only two were deemed to be political and to constitute what Aristotle called the *bios politikos*, namely action (*praxis*) and speech (*lexis*)’.

⁷⁶ Afscheidsbrief Arie Slob Tweede Kamer. Beschikbaar op www.christenunie.nl.

⁷⁷ Roel Kuiper, *De terugkeer van het algemeen belang: Privatiseringsverdriet en de toekomst van Nederland* (Amsterdam: Van Gennep, 2014).

⁷⁸ Vgl. Gerard Beverdam, ‘Weg met de stereotypen’, *Nederlands Dagblad* 17 mei 2019.

⁷⁹ Sloterdijk, *Het kristalpaleis*, 284.

⁸⁰ Vgl. Hans Wansink, ‘Franse Revolutie maakte Europa juist minder democratisch’, *de Volkskrant* 27 augustus 2018.

Hoop voor de wereld

⁸¹ Isaac da Costa, *Vijf en twintig jaren: Een lied in 1840* (Amsterdam: Groebe, 1845), 13.

⁸² Naar Mattheüs 22, *De Bijbel*.

⁸³ 1 Johannes 4: 8, *De Bijbel* (NBV).

⁸⁴ Vgl. Remco van Mulligen en Wouter Beekers (red.), *De goede gemeenschap*:

Katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2018).

- ⁸⁵ William T. Cavanaugh, *Migrations of the Holy: God, State, and the Political Meaning of Church* (Cambridge: Eerdmans, 2011).
- ⁸⁶ Cavanaugh, *Migrations of the Holy*, 40.
- ⁸⁷ Cavanaugh, *Migrations of the Holy*, 39.
- ⁸⁸ Cavanaugh, *Migrations of the Holy*, 40.
- ⁸⁹ Cavanaugh, *Migrations of the Holy*, 32.
- ⁹⁰ Cavanaugh, *Migrations of the Holy*, 42.
- ⁹¹ Naar Lukas 10, *De Bijbel*.
- ⁹² Paus Benedictus XVI, *Caritas in Veritate: Liefde in waarheid – Over de integrale ontwikkeling van de mens in liefde en waarheid*, op www.rkdocumenten.nl.
- ⁹³ Benedictus, *Caritas in Veritate*, § 23.
- ⁹⁴ Benedictus, *Caritas in Veritate*, § 42.
- ⁹⁵ Benedictus, *Caritas in Veritate*, § 42.
- ⁹⁶ Patriarch Bartholomeüs, *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today* (New York: Doubleday, 2008).
- ⁹⁷ Bartholomeüs, *Encountering the Mystery*, 148, eigen vertaling.
- ⁹⁸ Bartholomeüs, *Encountering the Mystery*, 157, eigen vertaling.
- ⁹⁹ Jonathan Sacks, *Leven met verschil: Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen* (Utrecht: Boekencentrum, 2005), 87 – 88.
- ¹⁰⁰ Vgl. Mattheüs 12: 21, *De Bijbel* (NBV).

Personalia

Lambert Pasterkamp is politicoloog en filosoof. Hij studeerde aan de Universiteit Leiden. Daar studeerde hij af op een studie naar het begrip politiek bij Hannah Arendt en op een studie naar de representatieve democratie aan de hand van Claude Lefort. Na zijn studie werkte hij als beleidsmedewerker voor de ChristenUnie in het Europees Parlement. Sinds 2018 is Lambert wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Daar houdt hij zich bezig met het thema globalisering en de maatschappelijke en politieke vraagstukken die daarmee samenhangen. Naast het werk bij het Wetenschappelijk Instituut is Lambert als docent sociologie verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede.

De grote vragen van deze tijd hebben alles te maken met globalisering. Massale bomenkap in Zuid-Amerika raakt ook ons duurzame perspectief in Nederland. Mensen op de vlucht voor geweld in het Midden-Oosten kunnen zomaar je buurman worden.

Soms doet deze tijd als chaotisch aan. Dit boek probeert te verhelderen wat er aan de hand is in het proces van globalisering: de wereldwijde versmelting van levenssferen. Het wil helpen scherp te krijgen welke bedreigingen globalisering biedt, maar ook welke kansen. Het wil nadenken over de toekomst van politieke gemeenschappen in deze werkelijkheid.

Lambert Pasterkamp is wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij studeerde politicologie en politieke filosofie en werkte eerder als beleidsmedewerker voor de ChristenUnie in het Europees Parlement. Tevens is hij verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede als docent sociologie.

Dit boek is een uitgave van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie en onderdeel van het programma 'Tussen hoop en vrees. Recht doen in tijden van globalisering'.

